

પ્રવક્ષ

અનુક્રમ

પ્રત્યક્ષીય	સ્વાગત : 'ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક' ૩
સંપાદક : રમણ સોની	સમીક્ષા કથાચોત્રીસી (કાવ્યકથા-સંપાદન : કાન્તિભાઈ બી. શાહ) અંજની મહેતા ૭ ગાંધીજી ચેત્વીન અને હું (ચરિત્ર-અભ્યાસ : જયંતિ પટેલ) અમૃત ગંગર ૧૦ શનિમેખલા (નિબંધો, લેખો : મધુસૂદન ઢાંકી) યજ્ઞેશ દવે ૧૫ વાર્તાપર્વ (વિવેચન : બાબુ દાવલપુરા) અજયસિંહ ચૌહાણ ૧૮ તાણાવાણા (વિવેચન : હેમંત ધોરડા) ધ્વનિલ પારેખ ૨૦ ભાગ્યવંતી ધરા શ્રેણી (તબીબી વિજ્ઞાન : મનુ જપી) કિરણ શિંગલોત ૨૩
અવલોકન	વિદેશી વાતવૈભવ (વાર્તાનુવાદ : પંકજ સોની) રમણ સોની ૨૭ અરધી સદીની વાચનયાત્રા : ૪ (સંપાદન : મહેન્દ્ર મેઘાણી) ઉંકેશ ઓઝા ૨૮ જોતીરાવ કુંભે, અમૃત ઘાયલ, મકરંદ દવે (પરિચય પુસ્તિકા) ઉર્વી તેવાર ૨૯ આઈન્સ્ટાઈનનું વિજ્ઞાનજગત, વિખ્યાત મ્યુઝિયમ્સ, પુસ્તકોનું ગામ (પરિ. પુસ્તિકા) પન્ના ત્રિવેદી ૩૦
વરેણ્ય	મલક (નવલકથા : દલપત ચૌહાણ) ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા ૩૧
સંસ્થાવિશેષ	ભારતીય સાહિત્ય અકાદમી : ઉંકેશ ઓઝા ૩૪
સામયિક લેખ-સૂચિ : ૨૦૦૬	
વર્ષ ૧૬ અંક ૧ સળંગ	'કવિતા' થી 'નિબંધ' - કિશોર વ્યાસ ૩૭
વર્ષ ૧૬ અંક ૧	પરિચય મિતાક્ષરી ૪૭
પ્રત્યક્ષ	આ અંકના લેખકો ૩૬
	પત્રચર્યા ૫૧

પ્રકાશક અને મુદ્રક : શારદા સોની ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા ૩૯૦૦૧૫
ટાઈપસેટિંગ : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ - ૦૬. ફોન : ૦૭૯-૨૬૫૬૪૨૭૯
મુદ્રણસ્થાન : મધુ પ્રિન્ટરી, કારેલીબાગ, ગુજરાત સમાચાર સામે વડોદરા - ૩૯૦ ૦૧૮, ફોન : ૦૨૬૫ - ૨૪૬ ૧૨૪૪

‘પ્રત્યક્ષ’નું સભ્યપદ ચાર રીતે મેળવી શકાય છે : વાર્ષિક, દ્વિવાર્ષિક, આજીવન અને શુભેચ્છક સભ્ય. વાર્ષિક / દ્વિવાર્ષિક સભ્યોએ મુદત પૂરી થતાં એમનાં સભ્યપદ તાજાં (રિન્યૂ) કરાવી લેવાં. સૌ સભ્યોને ‘પ્રત્યક્ષ’ નિયમિત મોકલવામાં આવશે તથા પ્રત્યક્ષનાં પ્રકાશનો પર વળતર અપાશે.

સભ્યપદ અંગેની વિગતો	વાર્ષિક રૂ. ૧૫૦	દ્વિવાર્ષિક રૂ. ૨૫૦
આજીવન સભ્યપદ :	વ્યક્તિ રૂ. ૧૨૦૦	સંસ્થા રૂ. ૧૫૦૦
શુભેચ્છક સભ્યપદ :	વ્યક્તિ તેમજ સંસ્થા	રૂ. ૨૫૦૦
વિદેશ માટે :	વાર્ષિક : ડૉલર ૨૦, પાઉંડ ૧૫; આજીવન : ડૉલર ૧૦૦, પાઉંડ ૭૫.	

સભ્યપદની રકમ હાથોહાથ, મનીઓર્ડરથી કે ડ્રાફ્ટથી મોકલી શકાશે. બહારગામના ચેક સ્વીકારાતા નથી.

ચેક / ડ્રાફ્ટ ‘શારદા સોની પ્રકાશક પ્રત્યક્ષ’ એ નામે જ લખવા વિનંતી.

મ. ઓ. મોકલનારે સંદેશાની જગ્યાએ પોતાનું પૂરું સરનામું અવશ્ય લખવું.

સભ્યપદની રકમ મોકલવાનાં સરનામાં

વડોદરા : શારદા સોની, ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, ટાગોરનગર પાછળ, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા ૩૯૦૦૧૫

હાથોહાથ સભ્યફી નીચેનાં સરનામે પણ આપી શકાશે : અહીં મ.ઓ. કે ચેક ન મોકલવાં.)

મુંબઈ : નીતિન મહેતા ૪૦૧/બી, શિલ્પા ટેરેસ (ન્યૂ), શિમ્પોલી રોડ બોરિવલી (પ.) મુંબઈ ૪૦૦૦૮૨ ભાવનગર : જયંત મેઘાણી પ્રસાર, ૧૮૮૮ આતાભાઈ એવન્યૂ ભાવનગર ૩૬૪૦૦૨ રાજકોટ : નીતિન વડગામા ‘તાંદુલ’ સ્વાતિ સોસાયટી, વિરાણી સાયંસ કોલેજ પાછળ, રાજકોટ ૩૬૦૦૦૫ વલસાડ : ઝાકળ એજન્સી, ૧૮, મણિબાગ, ધરમપુર રોડ, અબ્રામા, વલસાડ - ૩૯૬૦૦૭ અમદાવાદ : ઇમેજ પબ્લિકેશન : ૧-૨, અપર લેવલ, સેન્યૂરિ માર્કેટ, આંબાવાડી, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૬ (ઇમેજમાંથી છૂટક નકલ પણ મળી શકશે.)

‘પ્રત્યક્ષ’નું વર્ષ જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર મુજબ ગણાય છે એટલે અધવચ્ચે ન મોકલતાં ડિસેમ્બર (મોડામાં મોડું ફેબ્રુઆરી) સુધીમાં સભ્ય ફી મોકલી આપવા વિનંતી

‘પ્રત્યક્ષ’ વર્ષમાં ચાર વાર - માર્ચ, જૂન, સપ્ટેમ્બર અને ડિસેમ્બરના અંતે - પ્રકાશિત થાય છે.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

રમણ સોની ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા ૩૯૦૦૧૫
ફોન : (૦૨૬૫) ૨૩૫૭૧૮૭, ૯૨૨૮૨૧૫૨૭૫ E-mail : ramasoni૧૧@yahoo.com

પ્રત્યક્ષીય

સ્વાગત : 'ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક', પુસ્તક ૭૧ (૨, ૩) ૨૦૦૬ - સંપાદક : સિતાંશુ યશચંદ્ર

પ્રિય સિતાંશુભાઈ,

ઊડતી ઊડતી વાત આવેલી મુંબઈથી, ને ગુજરાત એક્સપ્રેસની ઝડપથી ફેલાતી ગયેલી કે, ફાર્બસ 'ત્રૈમાસિક'ના, સંપાદક, હવેથી, સિતાંશુ(ભાઈ)... એમ ? વાહ, ભલે, ખરું, સારું, સા...રું - એવાએવા, કિંચિત્ આશંકા અને તીવ્ર ઉત્સુકતાભર્યા પ્રતિભાવ-શંખાન્ દધ્મૌ પૃથક્ પૃથક્.^{૧૮}

પછી ક્યારે ? ક્યારે ? ચાલ્યું, આવે છે આવે છે સંભળાયું. એવમ્ અનુશ્રુયતામ્ કે ભૈ, ત્રૈમાસિકના જૂના અંકોમાંથી, હમણાં તો, કંઈક સંપાદન ચાલે છે. ઠી..ક. સિતાંશુભાઈને ઘણાં કામ, કંઈ સંપાદન પર થોડા બેઠેલા છે. અતિ વ્યસ્ત પ્રોફેસર મહેતા, દરમ્યાન, પોતાનાં દેશવિદેશનાં કામ આટોપશે.

પણ ના. આ બે અંકો મળ્યા, ને જોયું અંદર, ત્યારે ખાતરી થઈ ગઈ સિતાંશુભાઈ, કે તમે તો આ આખો વખત અહીં જ હતા - ફાર્બસની ભરી સભામાં, 'ગુજરાતી સભા'માં. કેટકેટલા અર્ધશતકવર્તી પ્રતાપીઓના ચહેરેચહેરા જોતા હતા ! એકાવન^૨ વર્ષનો આખો સભાપટ પ્રત્યક્ષ થવો જોઈએ, માત્ર પટ જ શા માટે, પરિમાણો પણ - એ માટે મથતા હતા તમે. અમૃત અંજલિમાં ઝીલવાની તમારી ટ્રીક પણ સફળ રહી : આ પાસા રુશનાઈ-સુંદર (બંને અંકનાં, મુદ્રિત) સાડા પાંચસો પાનાં, ને ઓ પાસા, વચ્ચે વચ્ચે, સી.ડી.-આરોહ્ય બીજાં સાડા ત્રણસો જેટલાં.^૩ એ...યને થોડી ક્ષિતિસમરેખ લટાર મારવી, ને વળી સીડી ચડવી-ઊતરવી, ને પાછી લટાર !^૪

સુઘડ સ્વચ્છ મુદ્રણ. ઊંચા બરનો^૫ સરસ કાગળ. અતુલ ડોડિયાનાં મર્મદર્શી ચિત્રો^૬ ને નૌશિલ મહેતાનું સુંદર કલાસંયોજન ને મુદ્રણસજ્જા. અને સુંદરતા ગુમાવ્યા વિનાની સંકુલતા.^૭ આ બે અંકો દ્વારા આવું આકર્ષક, ને વળી સમૃદ્ધ, પ્રકાશન તમે સંપડાવ્યું - સંઘરવાયોગ્ય જાળવવાયોગ્ય જ નહીં, મનમોજે વાંચવા ઊંડા ઊતરવા અને જરૂર પડ્યે, અભ્યાસવેળાએ, ફરીફરી જોવા-ઉચલાવવાયોગ્ય - સંદર્ભયોગ્ય સંપાદન-પ્રકાશન. સંપાદકે પણ સંપાદકને અભિનંદન આપવા એવો શિરસ્તો આપણે ત્યાં ય વળી છે. તો, શિરસ્તાપૂર્વક, ઉપરાંત ભાવપૂર્વક અભિનંદન !

○

સંપાદકીય વિનાનું સંપાદન તે તો જાણે કે ગોળ વિનાનો કંસાર. એવી લચપચતી ફિક્કાશની મજા શી ? તમે આ શું કર્યું છે ને કરવા ધાર્યું છે એની વાચકને કંઈક સમજણ તો પડવી જોઈએ ને ? એ વાચકરાયને માત્ર 'માહિતી-અધિકાર' છે એટલું જ નહીં, તમે લીધેલા રસ્તાનો નકશો જોવાનો અધિકાર-આનંદ પણ એને સંપડાવવાનો હોય.^૮

તમે ૪ ખંડો ને એનાં (ક, ખ, ગ એવાં) ૧૨ સોપાનોવાળો નમૂનેદાર, યોજનાબદ્ધ સંપાદકીય - 'ઉર અંતર લીધો જાણ ?' : આપઓળખની મથામણ - આપીને એક મર્મગામી પ્રવેશક આપ્યો ને એમ વળી છટાથી, સ-છત્ર, પ્રવેશ કર્યો.

આ આપઓળખની મથામણ તે કેવળ તમારું નમ્ર નિવેદન, કે જે કર્યું / કરવું છે એનું બયાનમાત્ર નથી, વાચકની પણ, હાથ સાહીને એને પ્રકાશ-વર્તુળમાં ખેંચીને, કરેલી સક્રિય સંડોવણી છે. તમારી મૂલવણ સાચી છે કે, ગતિશીલતામાંય ઓળખનું સાતત્ય કયે ઉપાયે જાળવવું. હા, બિલકુલ, મથવું જ પડે. તમે, હળવેથી, એક અલગ પેરેગ્રાફ-પગથિયું ઊતરીને, એક અર્થગર્ભ છતાં રમતિયાળ, સૂત્રાવતરણ કર્યું છે : 'આપોયું તો જેટલું અવનવા આરંભો કરી શકે તેટલું ટકે. અજંપા વિના આરંભ ક્યાંથી ? ઊંડી મથામણ વિના પ્રબળ અજંપો ક્યાંથી ?' (૧૬, પૃ.૭)^૯ એ સૂત્રને માધ્યમિક નિશાળિયાઓને જ નહીં, ઉચ્ચ અધ્યાપકોને ય વિચાર-વિસ્તાર માટે સોંપીને આગળ વધીએ.

તમે બહુ જ પાયાની વાત કરી છે : અહીં જૂના અંકોમાંથી નમૂના લઈને ગંજ ખડકી દીધો નથી. બધા જ પૂર્વાંકોમાંથી, જાણે કે કોથળામાંથી વેરાયેલા હોય એવા, તલ ને કોદરા ભેગા કર્યા નથી. (તમે અખાની ઉત્તર-પંક્તિ

‘ન થાય વેંશ ને ન થાય ઘાણી’ યોજીને પરિણામસંદેહ ધર્યો છે.) અહીં તમે, સ્પષ્ટ સમજણ ને પૂરી મથામણ સાથે કરેલું વિભાજન – ‘સાત જાતનાં બીજ વીણીવીણીને’ બિચારણ – આપ્યું છે. એ જ તો સંપાદકકર્મ. કવિકર્મના માહેરને આ પણ સૂઝે જ. તમે સાત વિભાજનોમાં, પરસ્પર સંકળાયેલાં વિભાજનોમાં, પસંદ કરેલી સામગ્રીને આયોજી : ગુજરાતી સભા(ની મુદ્રા), ત્રૈમાસિક(નું રૂપ), ગુજરાત(નાં વિવિધ સ્તરો) ને પછી ભાષા, શિલ્પાદિ કલાઓ, સાહિત્યસંશોધન અને સાહિત્યવિવેચન.^{૧૦} પેલા, ઉપરિ ઉક્ત, સૂત્ર કરતાંય ચડે એવી વાત તો આ છે : ‘પણ વાવણી પહેલાં ખેડાણ કરવું પડે અને ખેડવું એટલે સખત થઈ ગયેલી માટીને ઉપરતળે કરી મૂકવી’ (૨ ક, પૃ. ૯). વાહ ! આ પણ સંપાદકકર્મ – ઉપરતળે કરવું, બલકે કરી મૂકવું. કહ્યું કથે તે શાનો કવિ, તો પછી, મળ્યું છાપે (જેમનું તેમ) તે શાનો સંપાદક ? ‘મથામણો અનેક’નો તમારો સંકલ્પ અહીં, નામ પાડ્યા વિના, કેવો, જુદો ઊગી આવ્યો છે !

તમે બધું ચીંધતા ચાલ્યા છો – આખી પ્રક્રિયા બતાડી આપી છે. કયું લખાણ ક્યાં કેમ લીધું એ જ નહીં, ક્યાં કેવું છે ક્યાં કોની સાથે સંકળાય છે એ બધું પણ. તમે રસ્તો દેખાડનારની જ નહીં, સાથે ને સાથે રહેનાર ભોમિયાની ભૂમિકાયા કરી છે.^{૧૧} આ બધું જ તમે, (સંપાદન કરતાં કરતાં,) વાંચ્યું હોય એનો વૈચારિક નશો જ એટલો ઊંચકનારો હોય કે, હું જાણું છું, તમે પુલકિત મુખરિત બનો જ.

સંપાદન મિષે, ને સંપાદન માટે, તમે આ મોટો પ્રકલ્પ ઉપાડ્યો તે આખરે તો મૂળ સભાસ્થાને સૌને લઈ જવા માટે, એ મને બહુ ગમ્યું. તમે લખ્યું છે એ ફરી વાંચું, કે ‘આ બે અંકોને પ્રવેશદ્વાર સમજીને ‘સભા’ના ગ્રંથાલયમાં આવો, એ આમંત્રણ.’^{૧૨} બીજું આમંત્રણ તમે, ‘ત્રૈમાસિક’ માટે લખી આપવા, ‘નવા’ વિદ્વાનોને – ‘ત્રીસ નીચેના તેજસ્વીઓ’ને^{૧૩} – આપ્યું એ પણ ખૂબ ગમ્યું. સરસ છે પ્રસ્તાવ તમારો : ‘યુવાન સંશોધકોને નિમંત્રણ અથવા પડકાર.’

ત્રૈમાસિકની આજ લગીની વિદ્વત્પરંપરાને આધારે ભવિષ્ય તરફ લંબાતી એક ઉજ્જવળ રેખા તમે આંકી આપી છે તે પણ સારું થયું – તમે વારંવાર, આ પાનાં પર, ‘થિયરી’ની જિંકર કરી છે. તમારો એજન્ડા મજબૂત છે – એક તરફ, તમે કહો છો કે, પશ્ચિમના અધુનાતન સિદ્ધાંતપ્રવાહોની વાત સાથે ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રો અને સાહિત્યશાસ્ત્રોની વાત પણ કરતાં જવી, જોડતાં જવી ને બીજી તરફ, આજપર્યંત, ત્રૈમાસિકે ‘સંશોધનની સામગ્રી ને ક્ષેત્રો પરત્વે [લીધી] એટલી સંશોધનની વિભાવના પાછળ જહેમત’ નથી લીધી એવું તમે કહો છો (એમાં તથ્યાંશ છે), ને તો એ Theory of Research તરફ પણ જવું. આ જો થાય, આમેય ત્રૈમાસિકની શાખ તો એવી રહી જ છે, તો આપણે કહી શકીશું કે ‘ફાર્બસમ્ વિદ્વદૌષધમ્’^{૧૪} – ત્રૈમાસિક એ વિદ્વાનો-અભ્યાસીઓ માટે પુષ્ટિઔષધ, ટોનિક છે – એવો મંત્ર કાયમી બનશે. પરંતુ, આપણા વિદ્વાન લેખકમિત્રોને – સંશોધકો-વિવેચકોને – એ પણ કહેવું પડશે, એવો પણ એક એજન્ડા, એક નાનીસરખી ઝુંબેશ જરૂરી થઈ પડશે, કે એ સૌ ભાષાને કાય જેવી પારદર્શક રાખે. આપણા વિવેચન-સંશોધનની ભાષા અટપટી, ગૂંચાળી, દુર્બોધ શા માટે રહે છે, કે રહેવી જોઈએ ? સંકુલતાનું કોઈ વિરોધી હોય તો એ સંદિગ્ધીકરણ કે સરલીકરણ છે, વિશદતા કંઈ સંકુલતાની વિરોધી નથી. અને સંકુલતા માટે જેમ સાધના કરવી પડે છે એમ વિશદતાની પણ સાધના કરવી પડે છે. વાચકને તમારા સંકુલ વિશ્વમાં પ્રવેશ આપવો અનિવાર્ય છે.^{૧૫} આપણા વિવેચન-સંશોધનની ભાષાને આ રીતે પણ જોવાની થશે. કોશના, સામયિકના સંપાદકની સામે તો એ સમસ્યા રૂપે આવ્યા જ કરવાની.

ત્રૈમાસિકના પૂર્વસંપાદકોની, ઝીણીઝીણી વિશેષતાઓ પકડીને, તમે જે સરાહના કરી છે એ પણ કર્તવ્ય – સંપાદકનું પરંપરાનુસંધિત ઉત્તરદાયિત્વ. ‘ગતિશીલતામાંય ઓળખનું સાતત્ય’ એ તમારા કથનનું પણ અહીં અનુસંધાન પમાય છે. પરંપરા જરઠ-બરડ બની રહે તોય જોખમી, ને ‘ચશસ્વી’ને વટાવ્યે રાખે તોય નકામી. એ તો આગળ વહેતી રહે ને ‘પુષ્પે પુષ્પે વિટપ વિટપે નૂતનશ્રી ભરે’ એ જ ખરું. તમે આ ‘નૂતનશ્રી’ની બીજા સંદર્ભે પણ સરસ વાત કરી છે.^{૧૬}

તમે ‘સંપાદકો-વર્ષો-પુસ્તકો-અંકો’ની જે તવારીખ-યાદી આપી એ ય અંકે કરવા જેવું છે.^{૧૭} એમાં કેટકેટલી વિગતો ને કેટકેટલા સૂચિતાર્થો પડેલા છે : તમારી પૂર્વે આઠ સંપાદકો આવ્યા એમાં વર્ષની અધવચ્ચે નવા સંપાદક આવ્યા હોય એવી પાંચ ઘટનાઓ – ને તમારી છઠ્ઠી, ઉમેરો. ભૂપેન્દ્ર બાલકૃષ્ણ ત્રિવેદી બે વાર સંપાદક થયા ને કુલ એક દાયકો રહ્યા. પણ સૌથી લાંબો ગાળો તો, અલબત્ત, મંજુ ઝવેરીનો. ૧૯૭૩ની અધવચ્ચે મંજુબહેન આવ્યાં તે છેક

૩૩ વર્ષ સુધી અખંડ ચલાવ્યું. ઘણા સંપાદકોએ, આ ત્રૈ-માસિક છતાં, બબ્બે (ક્યાંક ત્રણ) અંકો ભેગા કર્યા છે – છ મહિને જતા દેખાયા છે. જ્યારે મંજુબહેને, આરંભના, આવી પડ્યો હશે એ, અંકને બાદ કરતાં હંમેશાં વરસે ચારે ચાર અંકો નિયમિત આપ્યા છે. તમેય આ પરિપાટી જોજો (ને જાળવજો) જરા, ભૈ સા'બ.

વડોદરાને તમે થાણું બનાવ્યું એટલે વડોદરાને ખાતે એક વધુ સામયિક જમા થયું. દૂરદૂરથી બધા કહે છે કે વડોદરા સંસ્કારનગરી હતી તે હવે સામયિકનગરી થવા લાગી છે, 'સ્વાધ્યાય'થી 'ધબક', 'જલારામદીપ'; 'એતદ્' મુંબઈ ગયું ને આવ્યું 'સમીપે', પછી 'તથાપિ'. 'પ્રત્યક્ષ' પણ. ને હવે આ 'ત્રૈમાસિક' તમે મુંબઈના જ્ઞાનેશ્વર માર્ગ પરથી ચમેલીબાગ, વિશ્વવિદ્યાલયને રસ્તે લાવ્યા. એકદમ પટપટી !^{૧૮} આમ તો સામયિકો વધ્યે શું નુકસાન ? આ કંઈ બાપીકા ખેતરના છ ટુકડા થયા એવું થોડું છે ? સગાં-સ્નેહીઓની ઉદારતા બલકે (વાર્ષિક કે કાયમી) ઉત્તરદાયિત્વમાં વધારો થયો એ જ, બહુ બહુ તો. દરેક સામયિક પોતાની નિશ્ચિત પ્રયોજનવતી મુદ્રા સાચવે, ને તો જ ટકે, – એ જ શુભેચ્છા આપતાં હશે એ સૌ, સગાં અને વહાલાં. બીજું શું ?

તમે તો પાછા આગામી અંકોના નકશાની સાથે સાથે રેડ-કાર્પેટ પાથરીને બેઠા છો. આવી જાઓ, લખનારાઓ : 'જુઓ ઉઘાડું છે કમાડ.' તમે સિતાંશુભાઈ, 'બહુસંસ્કૃતિતા', 'આંતરપાઠ્યપરકતા', ને 'વિશ્વાંતરગત અવગમન' એવું એવું કઠિનસુંદર લઈને બેઠા છો નવા અંકો માટે, એટલે જોવું પડશે સાહેબ, કે, ઉઘાડા કમાડમાં પેસનારા કરતાં એમાંથી નીકળનારા ('બલિષ્ઠ બકલા'ને સ્મરીને) વધી પડશે તો નહીં ને ! આ, અને અગાઉ જે 'વિદ્વદૌષધમ્' કહ્યું એથી એવી ત્રિરાશિ તો નથી માંડીને, કે, જેટલા ત્રૈમાસિકના ગ્રાહકો એટલા જ ગુજરાતી ભાષામાં બુદ્ધિમંતો ? ઓછી સંખ્યાને ઓપ ન ચડાવશો – તમે જો કે 'ઓડિટર્સ' ઓછા પડે છે-ની ચિંતા રજૂ કરી છે ખરી. સભા તે બુદ્ધિવર્ધક સભા બને, – ગ્રાહક-બુદ્ધિમંતો વધારવાની સભાય બને – એની બધીય પેરવી, પેલી અભેદભાષા-દીવાલો તોડવા સમેતની, કરવાની થશે. પછી, પહેલાં ચાલતી એવી, અન્યોન્યબુદ્ધિવર્ધક સભાઓ પણ રચાશે. અહા, સ્વપ્ન !

○

આ તો અમે જરા નકશા પર આંકણી ફેરવી – હવામાન-ખાતાવાળાઓની અદાથી. અમારી ખરી જાતરા તો ૮૦૦ પાનાંની – આ તો એ પહેલાંનું પરિભ્રમણ છે. હવે અમે છટકીશું. સંપાદકો સંપાદકોને ઠેકાણે, ને અમે એ વિદ્યાસરિત્-સાગરમાં ડૂબકી લગાવીશું, વાચકની અદાથી. આ તમે અહીં નવા અંકના પ્લાન મારતા હશો ત્યારે અમે તટસ્થ મટીને એ વહેતા પ્રવાહમાં નિમજ્જન કરતા હોઈશું. તમે, એ અંકયોજનામાં, રમણીય ફસાવેલા; અમે, માથે કરેલી ચંદ્રશાળામાં, સિતાંશુ-રસાયેલા. એ પછી પાછા મળીએ સાહેબજી.

વડોદરા : હિસાબ માસે, શુકલ ત્રયોદશી

લિખિતંગ રમણ સોની

1

સંદર્ભગોષ્ઠિ

* આગળનાં પાનાં ને આ નોંધો વચ્ચે ૧-૧, ૨-૨, ૩-૩ એવો સંબંધ છે ખરો. પણ પહેલાં મનમોજે વણખલેલે અગાઉનું સર્ળંગ પત્રલખાણ, ને પછી આ, નીચે મુજબનું, ગોષ્ઠિ-લખાણ – એમ બંને સ્વતંત્ર રીતે પણ સાદૈત વાંચી શકાશે. જોકે, સંશોધનનું ઊંચા-માંઘલું મધપાન કરનાર જે હશે તે તો ૧-૧, ૨-૨, ૩-૩ એમ જ વાંચવા-ઝૂમવાના.

૧ 'ગીતા'થી લઈને 'મામેરું' સુધીમાંના શંખ-ધ્વનિઓનો રસભર્યો વિચાર કરવાનું મન થાય એમ છે. 'એમ મોસાળું પૂરું થાશે'... પણ મહેતાનું મોસાળું કંઈ 'એમ' પૂરું નહોતું થયું. ને થયું નથી. ૨ આરંભનાં ૫૧ વર્ષ જ કેમ ? ને બાકીનાં આ છેલ્લાં ૧૮ વર્ષ કેમ નહીં ? અબૂદમતિ અમે 'આપઓળખ'નો અક્ષરેઅક્ષર જોઈ વળ્યા. ન મળ્યું. પછી તુક્કો લગાવ્યો કે આ પેલું 'પ્રસ્તુત'વાળું તો નહીં હોય ? (જુઓ 'આપઓળખ'નું પહેલું જ વાક્ય) – હમણાંની આ ૧૮ વર્ષની પક્વ (nineteen) તરુણી તો ઓળખ-પ્રસ્તુત હોય પણ એ પૂર્વેનાં એકાવનનો સઘળો વિસ્તાર ? એ મથામણ માટે... ૩ કેવો, કમનીય નાયિકા જેવો, વ્હાલો શબ્દ છે 'રુશનાઈ' ! ને સંપાદકજી પણ અમારી જેમ

રુશનાઈ-ગ્રેમ-પક્ષપાતી જ નીકળ્યા, કે, ‘બહુઆયામી ક્ષમતા’વાળી ઘનાંકિતા (સી.ડી.)ને મુકાબલે આ મુદ્દિતાને જ આગળ રાખી. ૪ ‘ચડતાં કષ્ટ, અવતરતાં કષ્ટ’ (રાજેન્દ્ર શુક્લ) – જેને પડે એને. કષ્ટાનંદ જ અમારે તો. ૫ મોંઘોદાટ ! ગુજરાતી સામયિકોએ આની ઝપટમાં જોકે આવવા જેવું નથી. સભાજનોનું પણ માથાદીઠ દેવું વધવું ન જોઈએ. ધીરે ધીરે સુધારામાં સાર છે. ૬ હાજીમોહંમદ અલારખિયા શિવજી સંપાદક હતા ને સાથે હતા કલાકાર રવિશંકર મહાશંકર રાવળ – સાથે ને સાથે, છેક અંદર સુધી. ‘વીસમી સદી’ના એ સુંદર વળાંકથી આજ સુધી આપણાં સામયિકોને ચિત્રકલાકારો ફળ્યા છે. ૭ બંને અંકનાં પહેલું-ચોથું એમ ચાર પૂઠાં (ટાઈટલ) ઉપરની અતુલ-નૌશિલની ઝીણવટો નીરખવામાં પડ્યા હોઈએ ત્યાં તો કોઈ કહે – નીરખને, આ મોટા અક્ષરે ગુ જ રા તી સ ભા. સંપાદકની આ કુનેહ કહો કે આપઓળખ કહે છે કે આપ ઓળખ.

૮ ક્ષણાર્ધ માટે બે હાથ જોડી, નાનુંસરખું નિવેદન-સ્ટીકર લગાડી દઈ, માત્ર બીજાંનાં લખેલાં પાનાંનાં પાનાંનો થોકડો વાચક બિચારાના મસ્તક-કમળ પર થમાવી દઈ હાલતા થનાર સંપાદકો બે પ્રકારના (આમ તો એકના એક) હોય છે – ચોપડીઓના સંપાદક અને સામયિકોના સંપાદક. ૯ જરાક ન્હાનાલાલીય ડોલનમાં આ સૂત્રને, કશું ફેરવ્યા વિના, પંક્તિવિભાગોથી જ, રજૂ કરીએ તો વાગ્મિતાની જ એક સરસ છાલક વાગી જાય. ૧૦ મને લાગે છે કે ‘સભા’ની મુદ્રાથી લઈને ‘સાહિત્યવિવેચન’ સુધીમાં એક ઐતિહાસિક ગ્રાફ પણ આવ્યો છે. પણ એમ થાય છે કે અહીં, હજુ, મધ્યકાલીન ગુજરાતીના સંશોધન-સંપાદનને લગતા કેટલાક લેખો બહાર, ધ્યાનબહાર, રહ્યા છે. આ બધાં લખાણો જોઈને એ અંગે પણ કોઈએ (કે એના સંપાદકે જ ?) ખણખોદ કરવાની થશે. ૧૧ ક્યાંક તો જ્ઞાન-સારનો પણ કંઈક બાલાવબોધ થયો લાગે. એમ થાય કે હવે ભોમિયાજી થોભે તો, કે પછી આપણે જરા સરકી જઈને, કેટલુંક જાતે શોધીએ. ૧૨ ‘૦ સભા’ના ગ્રંથાલયમાં જાય એને ત્રૈમાસિકની અખંડ, કમબદ્ધ, પૂરી ફાઈલ જોવા મળે એ સાથે જ, સાચા આરંભ-અંતવાળી, સંશુદ્ધ ને અધિકૃત એવી, હસ્તપ્રતોની વર્ણનાત્મક સૂચિ (Descriptive Catalogue), પૂરી, છપાયેલી મળે ને વળી ગ્રંથાલયનાં સર્વ, જેમાં કેટલાંક અમૂલ્ય-અદેય હોય, પુસ્તકોની એક મુદ્દિત સૂચિ જોવા-ખરીદવા મળે. સભાના કારોબારમાં નીતિન મહેતા, કાન્તિ પટેલ, પ્રબોધ પરીખ જેવા સુજ્ઞ-સજ્જ ને સંપાદક ક્ષમતાવાળા વિદ્વાન સર્જક મિત્રો બેઠા છે તે પણ ઘણું કરી-કરાવી શકે એમ છે – ત્રૈમાસિકના લેખોની સંપૂર્ણ ને વર્ગીકૃત સૂચિ સુદાં.

૧૩ ઉમાશંકર જોશીએ આ વિશેનું તેજસ્વી સંશોધનકાર્ય શરૂ કર્યું (૧૯૩૯માં) ત્યારે એમની વય ૨૮ની હતી. ૧૪ શ્રીહર્ષના શ્લેષસઘન મહાકાવ્ય ‘નૈષધીયચરિતમ્’ને માટે કહેવાયેલું તે સૌ જાણે છે, કે, ‘નૈષધમ્ વિદ્વદૌષધમ્.’ ૧૫ Wayne Booth આદિ ત્રણ વિદ્વાનોએ લખેલા ગ્રંથ ‘The Craft of Research’ના બીજા પ્રકરણ ‘Connecting With your Reader’માં એક સરસ, સાફ, વાત લખી છે : ‘Your researeh counts for little if no one reads it. Yet even experienced researchers sometimes forget to keep their readers in mind as they plan and draft’ [The Craft of Research, ૨nd revised edition, The University of Chicago, ૨૦૦૩; p. ૧૭]. ૧૬ ‘વીસમી સદી’એ સ-ચિત્રકલાકૃતિ-સૌંદર્યથી, વાચકને નોતરનારું, પરિમાણ પ્રગટાવ્યું તે સર્વપ્રિય, જ્ઞાન-સૌંદર્ય-પ્રસારક ‘કુમાર’માં પૂરબહારે ખીલ્યું. વિજયરાય વૈદે ‘કૌમુદી’માં જ્ઞાનને ‘જીવનના ઉલ્લાસ’ સાથે સાંકળ્યું. એકદા મુનશીજીએ ઉમાશંકરભાઈને કહ્યું : ‘એક એવું સામયિક કાઢોને, એ..ય બસ વાંચ્યા જ કરીએ.’ ઉમાશંકરે ‘કૌમુદી’ ચીંધેલું (જુઓ, ‘શબ્દની શક્તિ’, પૃ. ૩૪). પણ, તે કાળે, વચ્ચેવચ્ચે, સામયિકો સુંદરતાને, ને સુઘડ મુદ્રણ- સજ્જાનેય, બાજુ પર રાખીને કેવળ જ્ઞાનાશ્રયી રહ્યાં. ‘ત્રૈમાસિક’માં સૌંદર્યરેખ ‘નૂતનશ્રી’ ઉમેરવામાં સંપાદકે મૂકેશ વૈદને યોગ્ય રીતે યાદ કર્યાં. ને પછી ‘સહિયારું સર્જન’ ગણાવીને, સહાયક અન્ય મિત્રોનેય યશનિર્દેશ (credit) આપ્યો, તે અનુકરણીય. ૧૭ આ યાદીને તો છેક ૨૦૦૫ સુધી લંબાવવા જેવી હતી. ૧૮ અરે, અહીં તો સુરેશ જોશીએ પોતે છ સામયિકો ચલાવ્યાં છે. ‘છઠ્ઠી વાર આ ગુજરાતમાં શુદ્ધ સાહિત્યિક સામયિક શરૂ કરવાનો કશો અર્થ ખરો ?’ (જુઓ, એતદ્-૧, નવે. ૧૯૭૭) – એમ કહેતા ગયા ને ‘નવું’ કરતા ગયા.

સમીક્ષા

વિનોદચોત્રીસી (હરજી મુનિકૃત) – સંશો. સંપા. કાન્તિભાઈ બી શાહ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૨૦૦૫ ડે. ૩૨૪, રૂ. ૧૬૦. સહ પ્રકા.
સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પ્રાણ ગુરુ જૈન ફિલોસોફીકલ એન્ડ લિટરરી રિસર્ચ સેન્ટર, મુંબઈ

પ્રશસ્ત્ય અને વિશિષ્ટ ઉમેરણ

– અંજલી મહેતા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની ‘ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા સ્વાધ્યાયપીઠ’ અંતર્ગત બે વર્ષ સુધી કાન્તિભાઈ શાહે કરેલા સંશોધન-સ્વાધ્યાયનું ફળ તે આ ‘વિનોદચોત્રીસી’નું સંશોધિત સંપાદન.

આ સંપાદનગ્રંથના આરંભે લેખકે, સંશોધન-પરંપરા મુજબ કર્તા અને એના કૃતિત્વનો પરિચય, પ્રાપ્ત હસ્તપ્રતોનો પરિચય અને પાઠસંપાદન-રીતિ વિશે લખ્યું છે ને કથાવસ્તુ, પાત્રસૃષ્ટિ, ચિંતનબોધ, વર્ણન-અલંકરણ-ભાષા સાંપ્રદાયિક તત્ત્વ વ. વિશે અભ્યાસ રજૂ કર્યો છે ને પછી કૃતિનો સંશોધિત પાઠ, શબ્દકોશ અને પરિશિષ્ટ રૂપે કથાસંક્ષેપ રજૂ કર્યા છે. મૂળ કૃતિના અવબોધ માટે એથી સુગમતા ઊભી થઈ છે.

‘વિનોદચોત્રીસી’નું સ્વરૂપ વિલક્ષણ છે. કવિ હરજીમુનિ સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે કે વિનોદ વડે જ કથામાં રસિકતા પ્રવેશી શકે. એ રીતે રસની દૃષ્ટિએ પણ કથાના પ્રયોજનમાં આ સર્જકની સર્જકતા કેવી ઊભરી આવી છે તેનો અભ્યાસ રસપ્રદ બન્યો છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી પદ્યવાર્તાકલાનું પ્રથમ સ્વરૂપ સ્વતંત્ર વાર્તા રૂપે અને બીજું વાર્તામાલા સ્વરૂપે – એમ મુખ્યત્વે બે પ્રકારે જોડાયું છે. સ્વરૂપદૃષ્ટિએ ‘વિનોદચોત્રીસી’ મધ્યકાલીન ગુજરાતી પદ્યસર્જનના બીજા પ્રકારમાં સમાવિષ્ટ થતી સર્જકકૃતિ છે.

‘વિનોદચોત્રીસી’ એ હાસ્યકૃતિ છે એ તો એનું શીર્ષક જ સ્વયં સૂચક છે. કૃતિના આરંભમાં જ કથામાલા સ્વરૂપે પ્રગટ કરેલી આવી પદ્યવાર્તાઓનો ઉલ્લેખ કરીને નીચેની

પંક્તિઓમાં કૃતિના પ્રયોજન અંગેનો નિર્દેશ કર્યો છે.

‘વિનોદકથા સરખી કો નહીં, જે સુણતાં સુખ ઊપજઈ સહી’
(કથાપીઠિકા ૧૧-૧૨)

તો વળી,

‘મનોવિનોદ નઈ હેતી ધરી, સામા નઈ આસ્યર્થ કરી.’
(કથાપીઠિકા ૧૩)

કથા રસિકનંઈ હાસ્યભંડાર, એકચિતિ સુણાયો નરનાર’
(કથાપીઠિકા ૧૮)

જે ૩૪ કથાઓ આ રચનામાં સંકલિત થઈ છે તે કથાઓ ઓછાવત્તે અંશે હાસ્યવિનોદને નિષ્પન્ન કરે છે.

‘વિનોદચોત્રીસી’નું ગુંફન અલગ અલગ કથાઓમાં થયું છે, જેને કેટલાક જૂથોમાં વહેંચીને કૃતિના કથાવસ્તુને વિષયની દૃષ્ટિએ તપાસવાનો ઉપક્રમ યોજાયો છે. એ અત્યંત ચોક્કસાઈપૂર્વકનો જણાય છે. આ પ્રકારના ઉપક્રમ વડે હાસ્યના માધ્યમથી પરિસ્થિતિ, પ્રસંગ ઉપરાંત ભાતીગળ પાત્રસૃષ્ટિ દ્વારા માણસે શું કરવું, શું ન કરવું તેનો બોધ હળવાશભરી રીતે અપાયો છે.

અલગ અલગ કથાઓનું જે ગુંફન થયું છે એમાં – અવ્યવહાર, બુદ્ધિહીન ચાર યુવાનોનું મૂર્ખાઈથી ભરપૂર વર્તન, પરનિંદામાં રાચતી વૃદ્ધાની દુર્દશા, ધનલોભમાં આંખો ગુમાવતી વૃદ્ધા, સાસુનું અહિત ઇચ્છતી સુખલોભી પુત્રવધૂ, ભાગ્યહીન માનવીઓની કથાઓ, બુદ્ધિચાતુર્યની કથાઓ ઉપરાંત અવગુણી વ્યક્તિના ભૂરા અંજામની કથાઓ, વેશ્યા અને ધૂર્તવિદ્યા જેવી કથાઓનો સમાવેશ

થયો છે.

‘વિનોદચોત્રીસી’ની સમગ્ર વાતોનો મુખ્ય દોર એ છે કે, શ્રીપુરનગરના ધર્માનુરાગી શ્રીપતિશ્રેષ્ઠી પોતાના નાસ્તિક, વ્યસની, ઉદ્ધત અને અવિનીત પુત્ર કમલાકરને ધર્માભિમુખ કરવા ઈચ્છે છે એટલે એક જૈન સાધુ નગરમાં પધારતાં, શ્રેષ્ઠી પોતાના પુત્રને પ્રતિબોધિત કરવાની મહાત્માને વિનંતી કરે છે. પરંતુ શાસ્ત્રનાં સિદ્ધાંતવચનો દ્વારા પુત્રને બોધ આપવામાં સાધુ મહાત્મા નિષ્ફળ જાય છે. તેઓ વિચારપૂર્વક અનુભવે છે કે ‘મૂરખને ધર્મ કહેવો નહીં’. એ જ રીતે બીજા એક સાધુ મહાત્મા પણ શ્રેષ્ઠીપુત્ર કમલને સુધારવા એવો જ નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરે છે. એમને પણ સમજાય છે કે ‘ઉજ્જડ ખેતરમાં મેઘવર્ષા નિરર્થક છે.’

આવા પ્રયત્નો પછી ત્રીજા મહાત્મા નગરમાં પધારે છે. મહાત્મા સામે ચાલીને આ ઉદ્ધત પુત્રને પ્રતિબોધિત કરવા નિર્ધાર કરે છે. ‘સાપના કરંડિયામાં હાથ નાખવા જેવું’ આ કામ માથે ન લેવા શેઠે ગુરુને ચેતવ્યા છતાં મહાત્મા મક્કમ રહી શ્રેષ્ઠીપુત્ર કમલને સ્ત્રીઓના આઠ પ્રકાર સંભળાવીને વાતની રસિક માંડણી કરે છે. પરિણામે ગુરુની વાતોમાં રસ પડતાં કમલ રોજ રોજ એમની પાસે આવતો થાય છે. મહાત્મા દરરોજ કમલને એકેકી વાર્તા સંભળાવે છે. આ રીતે આમ સળંગ ચોત્રીસ દિવસ સુધી વાર્તાઓ કહીને, છેવટે ગુરુ નાસ્તિક શ્રેષ્ઠી પુત્રને ધર્માભિમુખ કરે છે.

‘વિનોદચોત્રીસી’નો આ કેન્દ્રવર્તી કથાદોર છે. જેમાં ગુરુમુખે કહેવાયેલી ચોત્રીસ લૌકિક વાર્તાઓ ઉપરાંત આરંભમાં આવતી એક દષ્ટાંતકથા અને વાર્તાના અંતે હળવે હેયે શ્રેષ્ઠીપુત્ર કમલે કરેલા નિયમગ્રહણના સફળ પરિણામને પ્રગટ કરતી કથાનો આ કૃતિમાં સમાવેશ થયો છે.

આ રચનામાં પ્રગટ થતું હાસ્યવિનોદનું તત્ત્વ તપાસતાં જણાય છે કે, આમાંની કોઈક ને કોઈક કથા ક્યાંક ને ક્યાંક ક્યારેક સાંભળેલી લાગે છે, જેમકે ૨૪મી કથામાં એક પુણ્યહીન બ્રાહ્મણના નિષ્ફળ મનોરથની કથા છે. પોતાના ભાવિ કાલ્પનિક વિશ્વમાં રમમાણ એવા બ્રાહ્મણે પદપ્રહાર કરી કુંભ ભાંગી નાખ્યો એ કથા, તરંગોની દુનિયામાં રાચતા, માથે મૂકેલા ઘીના ગાડવાને

ભાંગી નાંખતા શેખચલ્લીની કથાનું ઘણાંને સ્મરણ કરાવી જશે. તો ૨૩મી કથામાં અવિચારી રાજાના હાસ્યાસ્પદ નિર્ણયો દલપતરામની કવિતામાં આવતી અંધેરી નગરીના ગંડુરાજાની વાર્તાનું સ્મરણ કરાવે છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનાં પદ્યસ્વરૂપોમાં લોકરંજન વિપુલ પ્રમાણમાં નોંધપાત્ર સ્થાન તો પામ્યું જ છે. એ રીતે આ વાર્તામાલામાં મર્મબોધ સાથે મનોરંજન તો છે જ પરંતુ એ વિશેષ લાક્ષણિક રૂપે ઝળક્યું છે. મધ્યકાળની આપણી લૌકિક પદ્યવાર્તાઓ લોકરંજન કરાવતી હોઈને વ્યાપક અર્થમાં ‘વિનોદ’ કથા તો બને જ છે. તેમ છતાં, હાસ્ય-રમૂજનો વિશેષ અર્થ આ કથાઓનું ‘વિનોદચોત્રીસી’ નામ સાર્થક કરે છે. આ કૃતિની કેટલીક કથાઓ તો આખી ને આખી હાસ્યતરબોળ કરતી કથાઓ છે.

જેમકે, કથા ૧માં ભણીગણીને પારંગત થયેલા અષ્ટાપદ ગામના શ્રેષ્ઠીના ચાર પુત્રો તથા રાજા-પ્રધાન અને પુરોહિત પંડિતોની પાસે અભ્યાસ કરે છે. જ્યોતિષ, વૈદક, સામુદ્રિક તથા પ્રમાણશાસ્ત્રની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરે છે. રાજા આ અંગે ખૂબ પ્રશંસા કરે છે. ત્યારે મંત્રી ટકોર કરે છે કે લોકવ્યવહારના જ્ઞાનનો છાંટોયે ભણેલ વ્યક્તિમાં ન હોય તો એ જ્ઞાન ધરાવનાર માત્ર પોથીપંડિત જ ગણાય. આ ચારેયની પરીક્ષા કરવા મંત્રી રીતસર સક્રિય થાય છે. લોકવ્યવહારના જ્ઞાન પ્રત્યેની ચારેયની મૂઢતા સરિયામ જુદી જુદી ઘટનાઓ દ્વારા ઉપર તરી આવે છે ત્યારે આ ચારેય યુવાનો જે જે વિદ્યા ભણ્યા છે એનો બુદ્ધિહીન અમલ કરવા જતાં જે અંધાધૂંધી સર્જાય છે એ જ હાસ્યરસની પરાકાષ્ઠાનો પોષક બની ખડખડાટ હસાવી નાંખે છે.

કથા ૨૧માં એક ગમાર મૂર્ખ યુવાનની કથા છે. પોતાની માતાની સલાહ મુજબ રસ્તે કોઈ સામું મળે તો કેવી રીતે વર્તવું એવી સલાહનો જડતાભર્યો અમલ કરવા જતાં આ ગમાર યુવાનને, સામે મળેલાનો સતત માર ખાવો પડે છે ઉપરાંત આ યુવાનને જેટલી વખત નવી નવી સલાહો સામેથી મળે તેટલી વખત નવી નવી આફતો વહોરી લેવી પડે છે.

૨૩મી કથામાં મૂર્ખ અને અવિચારી રાજાની

હાસ્યાસ્પદ ન્યાય પદ્ધતિને લીધે એક પછી એક લેવાતા નિર્ણયો, વાચકને હાસ્યમાં તરબોળ કરી નાંખે છે.

એકંદરે ‘કથાવસ્તુ’ વિભાગમાં પહેલા જૂથની મૂર્ખાઈ અને બુદ્ધિહીનતાની જે કથાઓ છે તે હાસ્યરસિક કથાઓ બની છે. કેટલીક કથાઓ એવી પણ છે જે આપણને ‘હસવું ને હાણ’નો અનુભવ કરાવે છે. આ પ્રકારની આગળ આલેખન અને ઉલ્લેખ પામેલી કથાઓની બાબતમાં, અંત ભાગમાં કવિ લખે છે,

“એક હાણિ નંઈ બીજું હસું, સહુ કોઈ નંઈ મનિ કૌતુક વસિઉં” (૨૧-૫૧) કથામાં આવી પરિસ્થિતિ જણાવી એમાં ‘હસવું અને હાણ’ની પરિસ્થિતિ કેવી સર્જાય છે ! જેમકે માજીનું મૃત્યુ થયું અને આગમાં રાજઆવાસ ખાખ થાય એ દુઃખદ ઘટના છે તો બુદ્ધિહીન અને ગમાર યુવાનોની મૂર્ખાઈ હાસ્યનું કેવું આલંબન બને છે તેનું પણ વળી એક અન્ય વાર્તા, ૧૯મી કથા દ્વારા દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે. એમાં ગૃહભંજક પરદેશી જે પ્રપંચથી પતિ-પત્ની વચ્ચે કલહ જન્માવે છે એ પણ હસવું અને હાણ’નો અનુભવ કરાવે છે. ૩૫મી કથામાં પણ હાસ્યની મામિકતા જોઈ શકાશે.

શઠતાની સામે શઠતા આચરવા, પદાર્થપાઠ શીખવવા અજમાવાતા યુક્તિ-પ્રપંચોની કથાઓ બુદ્ધિ ચાતુર્ય સાથે હાસ્યના રંગે પણ રંગાયેલી છે. ૮મી કથા આ બાબતનું સુંદર ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

૩૧મી કથા સમાપનની કથા છે જેમાં નિયમ ગ્રહણની કથા હળવા વિનોદની સાખ પૂરે છે. ધર્મોપદેશ આપનાર ગુરુ સામે બેઠેલા કમલના પ્રત્યુત્તરો ખૂબજ ટીખળથી ભરેલા જણાય છે. એ જ રીતે ૩૪મી કથા પણ મર્માળા હાસ્યથી મનોરંજન કરાવી શકી છે.

‘વિનોદચોત્રીસી’માં આ રીતે ભાતભાતનાં પાત્રોની ચિત્રવિચિત્રતા, એમના મનોવર્તનની નબળાઈ, જડતા વગેરે સર્જકે વિલક્ષણતાથી પકડી પાડી છે. આગળ જે જે

કથાઓમાં નર્મ, મર્મ, ટીખળ, પ્રયુક્તિઓ દ્વારા ઊપજતી રમૂજ, હાસ્યાસ્પદતા, કારુણ્ય ઉપજાવે એવી હદ સુધી હાસ્યનું આલંબન લેતી કથાઓ વાંચતાં જુદી જુદી કથાઓના કેટલાક સમાન ઘટકો પણ નજરે પડે છે તેની તુલનાત્મક નોંધ પણ રજૂ થઈ છે. એમાં લોકસમાજ, લોકમાનસ અને લોકરૂઢિનું પ્રતિબિંબ પણ જોઈ શકાય છે. જેમકે દેવદેવીને પ્રસન્ન કરી ઈચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી, કષ્ટભ્રમણ જેવા ત્રણેક પ્રસંગો, રાજા કે મંત્રી દ્વારા વિવાદ કે કલહ સંદર્ભે તોળાતો ન્યાય, અપરમાતાનો સાવકા પુત્ર સાથેનો વ્યવહાર... વેશ્યા અને ધૂર્તવિદ્યામાં પારંગત હોવાની વાત, કુશીલ-કર્કશા-કુટિલ સ્ત્રીનો પતિ પ્રત્યેનો દુર્વ્યવહાર એવા કથાઘટકો દ્વારા આપણા સમાજમાં રહેલી લોકપ્રચલિત માન્યતાઓનું હાર્દ ઠીકઠીક રીતે વણી લેવાયું છે. કથાસમાપનમાં ગુરુમહિમાનું વર્ણન તથા છેલ્લે કમલ, શ્રાવકનાં ભારત્રત અંગિકાર કરી, જીવનના અંત ભાગે અનશન પામી સ્વર્ગે જાય છે.

કૃતિના અંતમાં પ્રસ્તુત ગ્રંથરચનાની વાત કરતાં કવિ જૈન પરંપરાના ત્રેસઠ-શલાકા-પુરુષોનું સ્મરણ કરે છે. આ પરથી જોઈ શકાય છે કે મુખ્ય કથાદોરમાં જ આરંભે અને કથાસમાપનમાં આ ઉલ્લેખ આવે છે એને બાદ કરતાં એમાં ગૂંથાયેલી ચોત્રીસ કથાઓમાં આવું સાંપ્રદાયિક તત્ત્વ ઘણું ઓછું જોવા મળે છે. એના ઉલ્લેખો પણ નહિવત્ જ થયા છે.

હાસ્યવિનોદના ખાસ પ્રયોજને રચાયેલી આ વાર્તામાલા પ્રકારની, પદ્યવાર્તાના સ્વરૂપમાં સમાવિષ્ટ ‘વિનોદચોત્રીસી’ આજે ગ્રંથસ્થ થતાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી પદ્યવાર્તાના સાહિત્યમાં એક પ્રશસ્ય ને વિશિષ્ટ ઉમેરણ થયું છે. એ કાળની આવી અપ્રગટ રચનાઓને પ્રકાશમાં લાવવાની ઉત્સુક અભ્યાસીઓને પ્રેરણા પૂરી પાડવા માટે પણ કાન્તિભાઈ બી. શાહ અભિનંદનના અધિકારી છે.

p

ગાંધીજી, ચેપ્લિન અને હું - જયંતિ પટેલ

નીલેશ પટેલ, મુંબઈ, ૨૦૦૫, વિ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૩. ૨૫૬, ૩. ૧૨૫

યુસ્તતા અને ઘનતા વિનાનો ગ્રાન્ડ કોલાઝ

- અમૃત ગંગર

સામાન્ય રીતે છાપાંમાં શ્રેણી/લેખમાળા રૂપે આવતા લેખો જ્યારે ગ્રંથસ્થ થાય છે ત્યારે જો એ ગ્રંથમાં લેખકસંપાદકની ચીવટ દ્વારા યુસ્તતા આવી ન હોય તો છાપાળવી ક્ષતિઓ ઊડીને આંખે વળગે, ડંખે. રવિવારના જન્મભૂમિ પ્રવાસીમાં એક વર્ષ સુધી છપાયેલા લેખોના સંચય રૂપે પ્રગટ થયેલું આ પુસ્તક એમાં અપવાદરૂપ નથી. અમુક વિધાનોનું વારંવાર થતું પુનરાવર્તન, દલીલોની સુસંગતતાનો અભાવ, વાક્યોની બાંધણીમાં રહી ગયેલી ઢીલાશ વગેરેથી પુસ્તકની વાચન-પ્રવાહિતા પર વિપરીત અસર થાય છે. અને વિષય ગંભીર હોવાથી કનડગત પણ થાય છે. ચેપ્લિન અને ગાંધીજીના તુલનાત્મક અભ્યાસને ભલે ભવાઈના રંગલાની લઢણમાં કહેવાની ચેષ્ટા કરાઈ હોય તો પણ ગંભીર જ રહે. ગ્રંથરૂપની અમુક વણકહી શરતો પણ હોય છે. દા.ત., લેખક કોઈનું વિધાન કે વાક્ય અવતરણ-ચિહ્નમાં મૂકે અથવા તેને ક્વોટ કરે તો એ ઉતારાના સ્રોતની માહિતી યોગ્ય અને પૂરતી રીતે વાચકને મળવી જોઈએ. આ પુસ્તકમાં અપરંપાર વિધાનો કે કાવ્યોના અંશો લેવામાં આવ્યા છે પણ ભાગ્યે જ આવી જરૂરી માહિતી પૂરી પાડવામાં આવી છે. પુસ્તકના અંતે સૂચિ આપવાની તસદી આપણા લેખકો, સંપાદકો કે પ્રકાશકો ભાગ્યે જ લેતા હોય છે. આ પુસ્તકમાં પણ લેખકે ઘણે ઠેકાણે, દા.ત. ભવાઈના પ્રણેતા અસાઈત ઠાકરના સંદર્ભો આપેલા છે, પણ સૂચિના અભાવે સંદર્ભો ફરી શોધવાનું કામ કપરું ને કંટાળાજનક નીવડે છે. હવે કમ્પ્યુટરયુગમાં તો સૂચિ બનાવવાનું કામ પ્રમાણમાં અતિ સરળ બની ગયું છે પણ...

પણ કમ્પ્યુટરી-યંત્રીકરણનો આ મુદ્દો આપણને સીધો ચેપ્લિનની જગજાણીતી ફિલ્મ મોડર્ન ટાઈમ્સ પર અને જયંતિ પટેલે રજૂ કરેલી દલીલો પર લઈ આવે છે. પંદર પ્રકરણોના આ પુસ્તકમાં આ ચાવીરૂપ ફિલ્મનું

પ્રકરણ આઠમા નંબરે એટલે લગભગ કેન્દ્રમાં આવે છે. ચેપ્લિન-ગાંધીની યંત્રો સંબંધી ફિલ્મસૂફીના બૃહદ સ્તર પર તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે આ ફિલ્મ સૌથી અગત્યની છે એમ કહી શકાય. લેખકની દલીલ મુજબ ચેપ્લિનની ગાંધીજી સાથેની મુલાકાતના પરિણામે આ ફિલ્મનું સર્જન થયું હતું. પણ એ વાતમાં થોડી અતિશયોક્તિ છે. લેખક કહે છે, ‘૧૯૩૧માં ચેપ્લિન ગાંધીજીને લંડનમાં મળ્યા હતા એની ફલશ્રુતિ રૂપે ‘મોડર્ન ટાઈમ્સ’ ફિલ્મ ઉતારી હતી.’ (પૃ. ૭૧). મુલાકાત વખતે ચેપ્લિને ગાંધીજીને તેમના કહેવાતા યંત્રવિરોધ વિશે પૂછ્યું હતું અને આ વાત લેખક પુસ્તકના બીજા પ્રકરણમાં આવરી લે છે અને તેની વિશદ વૈચારિક ચર્ચા ઉપર્યુક્ત પ્રકરણમાં કરે છે.

ચેપ્લિન-ગાંધી મુલાકાતની પૂર્વભૂમિકા વિશે લેખક વાચકને એમ જણાવે છે કે, ‘ચેપ્લિન ગાંધીજીને મળવાનો વિચાર લઈને ચર્ચિલ પાસે ગયા. પણ ચર્ચિલ તો કહે : ‘Naked Fakir (નાગા બાવા)ને મળવાને બદલે તું મને વાત કર’ (પૃ. ૧૮). આ માહિતી લેખકે કયા આધારે લીધી છે તેનો અણસાર આપ્યો નથી પણ જો આપણે ચેપ્લિને પોતાની આત્મકથા (માય ઓટોબાયોગ્રાફી)માં જે લખ્યું છે તેને આધારભૂત માનીએ તો લેખકે આપેલી માહિતી એમના ભેજાની પેદાશ છે એવું માની શકાય. સિટી લાઈટ્સના બ્રિટિશ પ્રિમિયર માટે ચેપ્લિન એ દિવસોમાં લંડન હતા અને ત્યારે રાજકારણમાં રસ લેવા લાગ્યા હતા. પોતાના વિચારોની આપલે કરવા માટે કેટલીક મહાન વિભૂતિઓને મળવાની તેમની ઇચ્છા હતી. આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈનને તે મળ્યા હતા (અગાઉ સિટી લાઈટ્સના અમેરિકન પ્રિમિયર વખતે આઈન્સ્ટાઈન દંપતી હાજર રહેલું). લંડનમાં જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શૉ, એચ. જી. વેલ્સ, રેન્સે મેકડોનાલ્ડ, વિન્સ્ટન ચર્ચિલને મળ્યા હતા. ગાંધીજી શહેરમાં હોવાથી તેમને મળવાનો પણ લાભ મળેલો.

ગાંધીજી તો અત્યંત વ્યસ્ત, એમનો ઉતારો જ્યાં હતો એ કિંગ્સલી હોલથી નજીક રહેતા તેમના દાક્તર મિત્ર કટિયાલને ત્યાં જવાના હતા એનો મોકો લઈ એમના ઘરે જ, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા રોડના છેવાડે ‘ઉકરડા જેવા લતામાં’, તેમની અને ચેપ્લિનની મુલાકાત ગોઠવવામાં આવી. ટોળામાં મોટા ભાગના લોકો તો ચેપ્લિનને જોવા ઊમટ્યા હતા. સમય મર્યાદિત હતો અને તેમાં યજમાન કુટુંબની એક યુવતી ચેપ્લિનને કોઈ લાંબીલચક વાર્તા કહેતી હતી જેમાં ચેપ્લિનને બિલકુલ રસ નહોતો. પછી ચેપ્લિન નોંધે છે તેમ એક ભારતીય મહિલાએ અચાનક તેના રુઆબદાર અવાજમાં એ બહેનને બોલતી બંધ કરી જેથી ચેપ્લિન ગાંધીજી સાથે વાર્તાલાપ કરી શકે. આ બધું ચેપ્લિને માય ઓટોબાયોગ્રાફીમાં નોંધ્યું છે, ફોટો સાથે. (પૃ. ૩૪૨-૩૪૪) રુઆબદાર અવાજવાળી મહિલા સરોજિની નાયડુ જ હોવાં જોઈએ. ફોટોમાં તેઓ દેખાય છે. (‘સ્લમ્સ’ને મહાદેવ દેસાઈ ‘ઉકરડા જેવા લતા’ કહે છે, મહાદેવભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અઢારમું, પૃ. ૨૫૯) આ વાત લેખકે નથી કરી પણ બે વિભૂતિઓની મુલાકાતને, ફરી કોઈ મીથમેકિંગ મશીનના ઉદ્ભવની શક્યતાને ટાળવા માટે, યોગ્ય પરિપેક્ષ્યમાં મૂકવી આવશ્યક છે.

ચેપ્લિન નોંધે છે : ‘અમે લંડનમાં હોવાથી ચર્ચિલે મને અને રાફ્ફને વીકએન્ડ પર ડીનર માટે ચાર્ટવેલમાં આમંત્રણ આપ્યું હતું.’ ડીનર વખતે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના કેટલાક યુવાન સભ્યો પણ હતા. ચેપ્લિને તેમને કહ્યું કે પોતે ગાંધીને લંડનમાં મળવાના છે. ત્યારે બ્રેન્ડને કહ્યું ‘આપણે આ માણસની ઘણી સેવા કરી છે. ભૂખ હડતાળ કરે યા ન કરે, તેને જેલમાં પૂરીને બંધ કરી દેવા જોઈએ. જો આપણે મક્કમ નહીં રહેશું તો ઇન્ડિયા ખોઈ દઈશું.’ (માય ઓટોબાયોગ્રાફી, સાયમન એન્ડ શુસ્ટર, ન્યૂયોર્ક, ૧૯૬૪, પૃ. ૩૪૦). ચેપ્લિન ગાંધીજીમાં ‘રાજકારણીય કુશાગ્રતા અને લોખંડી સંકલ્પ’ તેમજ ‘પ્રાર્થના’ વચ્ચે વિરોધાભાસ જુએ છે. ગાંધીજી ચેપ્લિન વિશે સાવ અજાણ હતા પણ ચેપ્લિને રૈટિયા વિશે સાંભળ્યું હતું અને એ તેમને ગાંધીજીની રાજકીય લડતના એક અસરકારક શસ્ત્ર તરીકે દેખાયો હતો. ગાંધીજીને સિનેમાની સૂગ હતી અને તેની નોંધ લેખક નથી લેતા પણ એ ઘણે ઠેકાણે લેવાઈ ચૂકી

છે. ચર્ચિલ ગાંધીજીને અર્ધનગ્ન ફકીર (હાફ નેકેડ ફકીર) કહેતા એ જગજાહેર છે, નેકેડ નહીં. લેખક ગાંધીજી-ચેપ્લિનની મુલાકાતને વર્ણવવા માટે મુરીઅલ લેસ્ટરના પુસ્તક ‘ગાંધીજીની યુરોપયાત્રા’ને ટાંકે છે. (પુસ્તકના મૂળ અંગ્રેજી શીર્ષક અને તેના વિશે કશી પણ સંદર્ભ માહિતી આપ્યા વિના.) પણ ચેપ્લિન જે તટસ્થ રીતે માય ઓટોબાયોગ્રાફીમાં ગાંધીજી વિશે લખે છે એ જાણવું અતિ જરૂરી છે. ૨૨ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૧ની આ અતિ ટૂંકી મુલાકાતને કંઈક વધારે પડતી ચગાવવામાં આવી રહી છે એવું મને લાગે છે. એ કબૂલવું રહ્યું કે સિનેમા પણ યંત્રીકરણની જ દેન.

મોડર્ન ટાઇમ્સ ચેપ્લિનની પ્રથમ ફિલ્મ હતી જેના માટે ચેપ્લિને શૂટિંગ સ્કીપ્ટ લખી હતી (સ્કીનપ્લેથી વેગળી શૂટિંગસ્કીપ્ટમાં કેમેરાસંચાલનની સૂચનાઓ, શોટ્સ બ્રેકઅપ્સ, વગેરે આપેલાં હોય છે) અને ૧૯૩૪ની શરૂઆતમાં ફિલ્મ બનાવવાના સમાચાર જાહેર થયા હતા. ૧૯૩૬માં ફિલ્મ બની અને ફેબ્રુઆરીમાં ન્યૂયોર્કના રિવોલી સિનેમામાં પ્રથમ બતાવાઈ. ઐતિહાસિક રીતે આ સમય નિર્ણાયક હતો. ૧૯૩૦ના દાયકાનો અમેરિકામાં કારમી મંદી (ગ્રેટ ડિપ્રેશન)નો કાળ, બેફામ બેકારી, ભૂખમરો, યુરોપમાં નાઝીઓ ને ફાસિસ્ટોનો માનવસંહારી ઉદય. ભયાનકતાનું આ વાસ્તવ ચેપ્લિનની નજર સમક્ષ તાંડવ કરી રહ્યું હતું. કપરા કાળમાં જીવવા માટે યુવાનોને ખેતરો છોડીને કારખાનાંઓમાં કામ કરવાની ફરજ પડી ત્યારે તેઓ માનસિક રીતે પડી ભાંગતા અને એ ભીષણ કારુણ્ય જોઈને ચેપ્લિને મોડર્ન ટાઇમ્સ બનાવવાનું વિચાર્યું હતું. અને કોઈ ફિલ્મની તેના પર અસર હોય તો એ હતી રેને ક્લેરની ફ્રેંચ ફિલ્મ *A Nous la Liberte* (ફ્રીડમ ફોર અસ, ૧૯૩૧). વાત એટલે સુધી પહોંચી કે આ ફ્રેંચ ફિલ્મના નિર્માતાએ પોતાની ફિલ્મની, ખાસ કરીને કન્વેયર બેલ્ટ (લેખક જેને એસેમ્બલી લાઇનનો પટ્ટો કહે છે, પૃ. ૧૨૬)ના દશ્યની નકલ કરવા માટે ચેપ્લિન સામે કોર્ટમાં કેસ કર્યો. દિગ્દર્શકની દરમ્યાનગીરીથી કેસ પાછો ખેંચાયો હતો. (ધ ચેપ્લિન એન્સાઇક્લોપીડિયા, ગ્લેન મિચેલ, બી. ટી. બેટ્સફર્ડ, લંડન, ૧૯૯૭) લેખક જેને ‘ફ્રાંસનો મહાન ડાયરેક્ટર’ ગણે છે તે રેને ક્લેરના ચેપ્લિન-આદર વિશે

તેઓ વાત કરે જ છે (પૃ. ૧૨૦). ફિલ્મનું વાર્તાવસ્તુ માંડીને લેખક ચેપ્લિન-ગાંધીના વિચારોને ઘણા સંદર્ભો દ્વારા (અગાઉ કહ્યું તેમ સ્રોતો આપ્યા વિના) વાચા આપે છે. મોડર્ન ટાઇમ્સ પછી ચેપ્લિનનો 'ટ્રેમ્પ' કે લેખકના 'ચીથરિયા બાબા' અદૃશ્ય થવાના હતા. (પૃ. ૧૬૦)

શાંતિવાદ કે યુદ્ધનિવૃત્તિવાદના સંદર્ભમાં ચેપ્લિન-ગાંધીના વૈચારિક ચોકઠામાં ગ્રેટ ડિક્ટેટર ફિલ્મ પણ ઘણી બંધબેસતી થાય છે અને તેને લેખક પોતાની આગવી શૈલીમાં ઉજાગર કરે છે. ફિલ્મને ગાંધીમય કરકસરતાથી વર્ણવે છે. 'બધાની વચ્ચે એકલ પ્રવાસ કરનાર ત્રણ પ્રવાસીની આ કથા છે. એ ત્રણ તે હિટલર, ચાર્લી ચેપ્લિન અને મહાત્મા ગાંધી. કારાગ્રહ, હાસ્યાગ્રહ અને સત્યાગ્રહના પ્રવાસીઓ.' (પૃ. ૩૫). ફિલ્મના અંતે આવતું વક્તવ્ય પણ અંગ્રેજી ભાષામાં (ગુજરાતી અનુવાદ સાથે). ઘણી અગત્યની ગણાતી આ ફિલ્મ ૧૫ ઓક્ટોબર ૧૯૪૦ના રોજે ન્યૂયોર્કમાં પ્રગટ થઈ હતી. પુસ્તકમાં વાર્તાનો દોર આપવામાં આવ્યો છે પણ જો ફિલ્મ અંગેની કેટલીક બારીકાઈઓની છણાવટ કરી હોત તો ખુદ ફિલ્મકૃતિ સાથેનો સંવાદ સંગીન બનત અને ફક્ત વાર્તાળુ ન થાત. ચેપ્લિનની ફિલ્મો આજે બધે જ સહેલાઈથી મળી રહે છે અને વાચક કે ભાવક તેમને જોઈ શકે છે, એની અપેક્ષા ફિલ્મની બારીકાઈઓ જાણીને નવાં અનુસંધાનો અને ફિલ્મક્ષેત્રની આંટીઘૂંટીઓ સમજવાની અને મીમાંસાને મર્માળુ બનાવવાની હોય, ફક્ત શાબ્દિક સ્તર પર નહીં. ૧૯૩૮માં ચેપ્લિન આ ફિલ્મને ધ ડિક્ટેટરના નામથી રજિસ્ટર કરાવવા માંગતા હતા પણ એ જ નામના રિચર્ડ હાર્ડિંગ ડેવિસના નાટકને પેરામાઉન્ટ કંપનીએ રજિસ્ટર કરી દીધેલું અને તેના ઉપયોગ માટે ૨૫,૦૦૦ ડોલર માંગ્યા હતા. ચેપ્લિને પછી 'ગ્રેટ' વિશેષણ ઉમેર્યું હતું. હિટલરની નકલ કરવા તેણે અનેક કલાકો સુધી તેનાં રેકર્ડ કરેલાં ભાષણો સાંભળ્યાં હતાં. કોનાર્ડ બેર્કોવિચીએ ચેપ્લિન પર મૂકેલા પ્લેગિયારિઝમ(ભાવચોર્ય)ની વાત લેખક કરે છે (પૃ. ૪૦) અને એ પણ કબૂલે છે કે, 'ગાંધીજી અને ચેપ્લિનના અંગત ચારિત્ર્યની ચર્ચા કરવાનો કોઈ પ્રશ્ન અહીં નથી. અહીં જે પ્રસ્તુત છે તે ગાંધીવિચારસરણીનો સહજભાવ. આત્માનુભવને પરિણામે જે કલાત્મક પ્રયોગ

ચેપ્લિનનાં ચલચિત્રોમાં થયો છે તેનું રસદર્શન આ લેખમાળામાં કરવાનો અભિગમ છે. અને તેના સંદર્ભમાં 'ધ ગ્રેટ ડિક્ટેટર'ને મૂલવવાનો અહીં પ્રયત્ન છે'. લેખકના ઉમદા આશયના અંતે ચેપ્લિનના ચલચિત્રોના કલાત્મક રસાસ્વાદને બદલે મહદ્અંશે શાબ્દિક વાર્તાળુતા મળે છે, ઉપદેશના વધારવાળી. (યોગ્ય સંપાદનના અભાવથી 'લેખમાળા'નો દોષદોર પુસ્તકમાં પણ કાયમ રહે છે !)

આ સંદર્ભમાં વળી પાછા પુસ્તકના અને ચેપ્લિન-ગાંધીજીના સંવાદમાં કેન્દ્ર રૂપે છે તે ફિલ્મ મોડર્ન ટાઇમ્સની વાત કરીએ. તેની શરૂઆતના દૃશ્યમાં આવતાં ઘેટાંનાં ટોળાં વિશે લેખક : 'પહેલા જ દૃશ્યમાં ફિલ્મની પહેલી ફેઈમમાં ઘેટાંઓના ટોળાંનાં દર્શન થાય છે અને તરત જ એ દૃશ્ય ઉપર બીજા દૃશ્યમાં માણસોનાં ટોળાં જે સવારના ફેક્ટરીની વ્હીસલ સાંભળતાં જ ઘેટાંઓની માફક ફેક્ટરી તરફ ધસી રહ્યાં છે એ આવે છે.' (પૃ. ૧૨૪). ફિલ્મકલાની દૃષ્ટિએ આવા બોલકણા ને સીધાસાદા મોન્ટાજ (સહજોપસ્થિતિ)નો વિનિયોગ વર્ષો પહેલાં થઈ ચૂક્યો હતો. વાર્તાવસ્તુના સંદર્ભમાં લેખક કહે છે, 'આ સમયે એક નવા પાત્રને નવા દૃશ્યમાં રજૂ કરવામાં આવે છે. એ છે એક રખડુ, તોફાની, મસ્તીખોર સુંદરી ગેમીન (એ પાત્ર પોલેટ ગોડાર્ડ ભજવે છે.)' (પૃ. ૧૨૮). જ્યારે મેયર ચાર્લીને છૂટો કરે છે ત્યારે તેનો સુંદરી સાથે મેળાપ થાય છે. ગેમીન છોકરીનું નામ નથી. મૂળ ફ્રેંચ શબ્દ gamine કે gamine એટલે ભિખારણ, અવિચારી બાળક અથવા એવી ઉપેક્ષિત છોકરી જે શેરીઓમાં ભટકતી રહે છે. શબ્દના ગર્ભાર્થનો ખુલાસો ફિલ્મના રસાસ્વાદના સંદર્ભમાં થવો જોઈતો હતો વળી ચેપ્લિનનો ટ્રેમ્પ અગાઉની ફિલ્મોમાં જે સ્ત્રીઓના પ્રેમમાં પડ્યો હતો તેનાથી વિપરીત 'ગેમીન'નો દરજ્જો સમાન રહે છે, ટ્રેમ્પ તેને પ્રેમ કરે છે અને એ પણ ટ્રેમ્પના પ્રેમમાં છે. ચેપ્લિન માટે આ યુગલ જ યંત્રવત્ પ્રાણીઓના વિશ્વમાં આત્મવંત હતું, મોડર્ન ટાઇમ્સ એટલે ચેપ્લિનનું છેલ્લું મૂક માસ્ટરપીસ જેના માટે તેમના પર સામ્યવાદી હોવાનો આરોપ લગાવવામાં આવ્યો હતો.

એ કિંગ ઇન ન્યૂયોર્ક વિશે લેખક : 'એ કિંગ ઇન ન્યૂયોર્ક' પાછળ ભવાઈના આદ્યપ્રણેતા અસાઈત, કવિ અખો અને કબીરના જેવો જ રોષ હતો. આ રોષની પાછળ

ચેપ્લિનના પાછલા જીવનમાં અમેરિકાએ જે જાતનું વર્તન એના ચાલીસ વર્ષના વસવાટ પછી કર્યું એનો વસવસો હતો અને એને એ ખૂબ જ સતાવતો હતો.’ (પૃ. ૬૯) ૧૯૪૬ના ઓક્ટોબરની ૬ ફીના ‘હરિજનબંધુ’ને ટાંકતા લેખક ગાંધીજીના રાજકારણ-પ્રવેશનો તેમના દેખીતા વલણની રીતે રસપ્રદ મુદ્દો છેડે છે. ગાંધીજીએ લખેલું, ‘રાજકારણના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવાની મને ફરજ પડી, કેમકે સમાજસુધારણાનું કાર્ય કરવા જતાં પણ રાજકારણને સ્પર્શ કર્યા વિના ચાલે તેમ ન હતું.’ ચેપ્લિનને સમજવામાં આવે તો એમની બે ફિલ્મો – ‘મોશિય વર્લ્ડ’ અને ‘એ કિંગ ઇન ન્યૂયોર્ક’માં આ ફરજની વાત લેખક હાસ્યાગ્રહ દ્વારા કરે છે. એમને પણ રાજકારણને સ્પર્શ કર્યા વિના ચાલે તેમ ન હતું. (પૃ. ૬૯). રાજકારણ કોઈ અનૈતિક વસ્તુ હોય એવો નિજી સૂર લેખક વહેતો મૂકે છે જે સતત વહેતો રહે છે. એ કિંગ ઇન ન્યૂયોર્ક (૧૯૫૭) અમેરિકા છોડ્યા પછીની પહેલી ફિલ્મ જેમાં એમણે મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી હતી. એ પછી એ કાઉન્ટ્રેસ ફોમ હાંગકાંગ (૧૯૬૭)માં નાનકડો રોલ ભજવ્યો હતો. લેખક કહે છે તેમ ૧૯૭૬ સુધી એ કિંગ ઇન ન્યૂયોર્ક અમેરિકામાં બતાવવાની મનાઈ હતી. સામ્યવાદીઓ વિરોધી અમેરિકામાં પ્રવૃત્ત મેકાર્થિઝમના ભૂતનો લેખકે ઘણીવાર સંદર્ભ આપ્યો છે. વળી, ‘આ ફિલ્મ ઉતારી’ ત્યારે લેખક કહે છે, ‘૧૯૫૭માં ચેપ્લિન સિનેમાસ્કોપમાં ચાલતી ફિલ્મ જોવા ગયા હતા. તેનું નામ હતું – Killer with Soul (sic) અહીં કશું સ્પષ્ટ નથી થતું. ફિલ્મમાં એમના ટ્રેમ્પના લિબાશ વિનાના વૃદ્ધ ચેપ્લિન ‘ધ કિલર વીથ અ સોલ’ જેવી વાઇડસ્ક્રીન પરની રોક એન્ડ રોલ હોલિવૂડ મૂવીઝની ઠેકડી ઉડાવે છે. પુસ્તકમાં જરૂરી સ્રોતોના (આ કિસ્સામાં ફિલ્મનું વર્ષ કે તેના દિગ્દર્શકનું નામ લેખક આપી શકત) અભાવથી કોઈ કોસચેકિંગ કરવું પણ મુશ્કેલ છે. એટલે કે, જે લેખક કહે તે માની લેવાનું !

મોશિય વર્લ્ડ ફિલ્મ માટે પણ લેખક એક આખું પ્રકરણ ફાળવે છે. ૧૯૪૭ની ફિલ્મને સંદર્ભને લેખક ચેપ્લિન-ગાંધીની લિબાશીય તુલના કરે છે : ‘ગ્રામીણ ભારતના સામાન્ય, ગરીબ જીવનને જોઈને ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવીને પશ્ચિમી પહેરવેશ ત્યજીને, હિન્દના એક અદના આદમીની જેમ ધોતી સ્વીકારી તેવું

જ કંઈક ચેપ્લિને ‘મોશિય વર્લ્ડ’માં કર્યું. લોકો તેને લઘર-વઘર રખડુના પરિવેશમાં જોવા ટેવાયેલા હતા. એ વસ્ત્રો ઉતારીને તેણે અપટુડેટ, સ્ટાઇલિસ્ટ વસ્ત્રો અને તલવાર કટ મૂછો સાથે, આધુનિક જેન્ટલમેનનો સન્નિવેશ પહેર્યો.’ (પૃ. ૧૦૨). અટપટા વાસ્તવનું આ દેખીતું સરલીકરણ છે, રોમેન્ટિક. કથાવસ્તુના બીજની વાત કહેતાં લેખક ‘જાણીતા અભિનેતા ઓર્સન વેલ્સ’ની વાત કરે છે. વેલ્સ એટલે જગવિખ્યાત ફિલ્મ સિટિઝન કેનના દિગ્દર્શક, અને એ રીતે તેઓ વધારે જાણીતા છે. ‘ચેપ્લિનને ઘેર એક દિવસ ઓર્સન વેલ્સ આવ્યા ત્યારે વાત કરી હતી કે ફ્રાંસમાં પત્નીઓને મારી નાંખનાર લાન્ડરુ ઉપર ડોક્યુમેન્ટરી બનાવવા માગે છે અને તેમાં ચેપ્લિનને મુખ્ય ભૂમિકા ભજવવાની વિનંતી કરવા આવ્યા છે.’ ચેપ્લિનને લઈને વેલ્સ કોઈ દસ્તાવેજી ફિલ્મ નહીં પણ પટકથા આધારિત ફિક્શન ફિલ્મ બનાવવા માગતા હતા. અન્ય દિગ્દર્શક હેકળ કામ કરવા માટે ચેપ્લિનનું મન માન્યું નહીં અને તેમણે વેલ્સને તેમની ફિલ્મ (ત્યારે તેનું ટાઇટલ ‘ધ લેડી કિલર’ હતું)ના હક્કી વેચાતા આપવાનું કહ્યું. વેલ્સ તૈયાર થયા. પછી ચેપ્લિને પટકથાને ધરમૂળથી ફેરવી નાંખી હતી. વાર્તા માટે વેલ્સને પરદા પર કેડિટ મળી છે. અલબત્ત લેખક અન્ય પ્રસંગોની જેમ ફિલ્મમાં આવતા વર્લ્ડના સંવાદોને આદરપૂર્વક ગાંધીજીના વિચારો અને શબ્દો સાથે સરખાવે છે, પ્રિયકાંત મણિયાર અને મકરંદ દવેની કાવ્યપંક્તિઓ સાથે.

ચેપ્લિનની અન્ય જાણીતી ફિલ્મ સિટી લાઇટ્સ વિશે પણ લેખક વિસ્તૃત ચર્ચા કરે છે. ‘મોડર્ન ટાઇમ્સ પહેલાં ૧૯૩૧ની સાલમાં જે ફિલ્મ બનાવેલી તે સિટી લાઇટ્સ – શહેરના દીવા. આ સિનેથેટિક અજવાળામાં માનવીના હૃદયનું અંધારું સ્પષ્ટ કર્યું છે. ગાંધીજીના શબ્દોમાં અર્થ ઘટાવીએ તો એનું નામ જ હિંસા. માણસે આ હિંસાની સામે સત્યાગ્રહથી અહિંસાનો માર્ગ અપનાવવાનો છે : ચેપ્લિને હાસ્યાગ્રહનો માર્ગ અપનાવ્યો છે.’ (પૃ. ૧૩૭) આ ફિલ્મનું ઉપમથાળું હતું : કોમેડી રોમાન્સ ઇન પેન્ટોમાઈમ, લેખક એના પર પ્રકાશ નથી ફેંકતા પણ પેન્ટોમાઈમના મૌનના મહત્ત્વ વિષે તેઓ રસપ્રદ ચર્ચા કરે છે. કથાવસ્તુની મૂળ પક્કડ તેમને અસલી ને સિનેથેટિક સત્યના ભેદમાં

સાંપડે છે. અહીં પણ દલીલપુષ્ટિ માટે મકરંદ દવે અને ઉમાશંકર જોશીનાં કાવ્યો આખ્યાં છે. ઘણાં પ્રેક્ષકલ કારણોસર ફિલ્મ પૂરી થતાં ત્રણ વર્ષ લાગ્યાં હતાં. લોકોને એમ હતું કે ચેપ્લિન આને બોલપટનું સ્વરૂપ આપશે પણ આંતરરાષ્ટ્રિય બજાર પર નજર રાખતા ચપળ ચેપ્લિનનું મન હજી માનતું નહોતું. ‘ચીના બાળકો, જાપાની બાળકો, હિન્દુ, હોટેન્ટેટ, બધા મને સમજી શકે છે. મને શંકા છે કે તેઓ મારી ચીની ભાષા કે હિન્દુસ્તાની સમજી શકશે.’ (ધ ચેપ્લિન એન્સાઇક્લોપિડિયા, પૃ. ૬૨) [હોટેન્ટેટ એટલે દક્ષિણ આફ્રિકાના નિગ્રોઇડ લોક અઠાઈ અહીં વેપારી વાસ્તવ પણ સ્પષ્ટ છે. લેખકે જો આવી હકીકતો ચર્ચા હોત તો અહોભાવ અને રોમેન્ટિકપણાનું પ્રમાણ ઓછું થાત. અભ્યાસ વિશેષ રૂપે મનનીય થાત. પુસ્તકના ટાઇટલમાં આવતા ‘હું’ની છણાવટ લેખક આવી રીતે કરે છે : ‘આમ તો ‘હું’ ઘણા પ્રકારનો છે પણ મુખ્યત્વે બે પ્રકારનો છે. એક છે ગાંધીજી, ચેપ્લિન, આઇન્સ્ટાઇન અને બીજો છે હિટલર અને તેના જેવી લલ્લુત્વના સંપ્રદાયની જમાત, જે આજે પણ રાજકારણથી માંડી ધર્મમાં અને ધર્મથી માંડીને જીવનના દરેક પ્રદેશમાં જોવા મળે છે.’ (પૃ. ૧૧). લેખકની કલ્પનાના લલ્લુત્વના સંપ્રદાયની સમજ વાચકને ટૂંકમાં પ્રશ્નાત્મક રીતે મળે છે : ‘લલ્લુત્વનો આ સંપ્રદાય એ છે શું ? હું ઉત્તર આપવાનો પ્રયાસ જરૂર કરીશ પણ મહેરબાની કરીને મારી પાસેથી સંપ્રદાયની વ્યાખ્યાની અપેક્ષા રાખશો નહિ. જીવનની વ્યાખ્યા શક્ય છે ? તો પછી લલ્લુત્વની વ્યાખ્યા શી રીતે શક્ય બને ? વ્યાખ્યા નથી બનતી તેથી એને સમજવાનો પ્રયાસ પણ શક્ય નથી એમ કહેવું, ફક્ત કહેવું જ નહિ પણ એ વાતનો દુરાગ્રહ રાખવો એટલે જ લલ્લુત્વના સંપ્રદાયનો આરંભ થયો એમ કહી શકાય.’ (પૃ. ૧૬૭). લેખકનો મુદ્દો લલ્લુઓનો નથી પણ લલ્લુત્વનો છે. ‘લલ્લુત્વનો સંપ્રદાય’ અને ‘મારો હું’ પ્રકરણોમાં લેખક લલ્લુત્વનાં દષ્ટાંતો એમની હળવી શૈલીમાં આપે છે. ચેપ્લિનની ફિલ્મોની ફિલસૂફીના સ્તરે ચર્ચાનો જેમ જેમ હાસ થતો જાય છે તેમતેમ પુસ્તક એન્ટી કલાઈમેક્સમાં પરિણમતું જાય છે. લલ્લુત્વના તેમના ઉત્સાહમાં તેઓ લલ્લુ-રબડીનાં નામો પણ રટી નાખીને પોતાનો પૂર્વગ્રહ પાધરો કરી નાંખે છે

(અનુક્રમ પછી પૃ. ૭). નિજી-વિનોદી હોવા છતાં આવાં વિધાનો છીછરાં લાગે છે તેમજ એ પોલિટિકલી કેટલા કરેક્ટ છે એ પ્રશ્ન છે. કદાચ અમદાવાદની વિશ્વવિખ્યાત મેનેજમેન્ટ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ ઉત્તર આપી શકશે.

પુસ્તકમાં કેટલેક ઠેકાણે વાક્યો ગૂંચવણભર્યાં અને હકીકતદોષી પણ રહ્યાં છે. ‘ગાંધીજીની ફિલ્મ ઉતારનાર ચાર્લ્સ એટનબરોએ બી.બી.સી.એ ઉતારેલી ફિલ્મમાં જણાવ્યું હતું...’ (પૃ. ૨૨૬, અગાઉ પૃ. ૧૫૮ પર પણ લેખક ગાંધી ફિલ્મના ટિગ્દર્શક તરીકે ચાર્લ્સ એટનબરોનું નામ આપે છે.) લેખક અહીં કયા એટનબરો અને કઈ ગાંધીજીની ફિલ્મ વિષે વાત કરે છે ? સૌને વિદિત છે તેમ ૧૯૮૨માં રિચર્ડ એટનબરોએ ગાંધી ફિલ્મ બનાવી હતી. અને ૧૯૮૨માં તેમણે ચાર્લી ચેપ્લિનના જીવન આધારિત ‘ચેપ્લિન’ નામની જાણીતી ફિલ્મ પણ બનાવી હતી. (આ ફિલ્મનો સંદર્ભ અપાયો છે. પૃ. ૧૫૮) પણ આખો ફકરો વધારે ગૂંચવણભર્યો લાગે. (પૃ. ૨૨૬) લેખક ચેપ્લિનના જીવનમાં ઉદ્ભવેલા ‘જહોન બેરી’ના પ્રકરણ વિશે વાત કરે છે. ‘જહોન બેરીને ચેપ્લિન ૧૯૪૧માં મળેલા. જહોન બેરીના રૂપથી એ આકર્ષાયેલા...’ જોન (Joan)ને જહોન (John)માં રૂપાંતર કરીને લેખક તેનું લિંગ બદલી નાંખે છે. (પૃ. ૧૫૮) આ શબ્દ વારંવાર વપરાયો છે. એકવચની ફિલ્મ એ વૂમન ઓફ પેરિસ ને બહુવચની ‘વિમેન ઓફ પેરિસ’ કરી મૂકે છે, બોલ્ડ લેટર્સમાં. (પૃ. ૧૮૮), વગેરે.

લેખોની તાસીર તપાસતાં અંદર એક નહીં પણ બે ‘હું’ વસતા જણાય : એક રંગવાનો હું અને બીજો હીઝ હોલીનેસ સ્વામી અભિનયનંદનો હું. અને બેઉ વચ્ચે જાણે ‘હું’સા ‘હું’સી ચાલતી હોય છે. આખરે સ્વામીજી વ્યાસપીઠ પર બેસીને પ્રવચન આપવા માંડે છે. અને એવો અહેસાસ કરાવવા માંગે છે કે ભૂતકાળમાં બધું સુષ્ટ હતું. વર્તમાનમાં બધું દુષ્ટ. ‘સ્વાર્થે દરેક ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી દીધો છે. નહિ ધારેલું પરિવર્તન આજે જોવા મળે છે. માણસ પારકે દુઃખે સુખિયા, પારકે સુખે દુખિયા.’ (પૃ. ૧૭૮) પણ આવું ક્યારે ન હતું ? યુદ્ધોની વાત કરીએ તો હજારો વર્ષ પહેલાં પણ ખૂનખરાબાવાળી યાદવાસ્થળી નહોતી રમાઈ ? એક ઠેકાણે તો લેખક સદીઓ પુરાણી બાર્ટર સિસ્ટમનું સમર્થન

કરતા દેખાય છે. ‘અગાઉ માણસનો જીવનવ્યવહાર આપલેથી ચાલતો હતો. ઘઉંનું વાવેતર કરનાર તેના શરીરની સંભાળ લેનાર કે વૈદ્યને ઘઉં આપતો. બદલામાં વૈદ્ય એના શરીરની સંભાળ લેતા. ધીમેથી ચલાણી સિક્કો-ચલાણી નોટ દાખલ થયાં. પરિણામે માણસ ઘડિયાળ જોઈને ચલાણી સિક્કો મેળવવા દોટ મૂકતો થયો. ચેપ્લિને ‘મોશિય વર્લ્ડ’માં આ વાતની કરુણતા હાથમાંથી સરકતી લાખોની નોટો અને સ્ટીમ-એન્જિનનાં પ્રતીકો દ્વારા પ્રગટ કરી છે.’ (પૃ. ૧૯૨). આવું રિવાઈવાલિસ્ટ અર્થઘટન ફિલ્મ અને ચેપ્લિનની પ્રગતિશીલ આઈડિઓલોજી કે વિચારધારાને અનુચિત નથી લાગતું ? અગાઉ કહ્યું તેમ જ્યારે સ્વામીજી વ્યાસપીઠ પર સવાર થાય છે ત્યારે આવા વિરોધાભાસો ડોકિયું કરવા માંડે છે અને તેમનો બીનરંગલો ‘હું’ ચેપ્લિન અને ગાંધીજીથી બે ડગલાં આગળ નીકળી જાય છે. એટલે કે ચેપ્લિન-ગાંધી ફિલ્મ-ફિલસૂફી-વિમર્શનો પરિઘ ઉલ્લંઘીને

જ્યારે લેખક પોતાના ‘હું’ દ્વારા બોલવા માંડે છે ત્યારે કોયડો ઊભો થાય છે એવું જણાય. (સ્વામી અભિનયનંદ એટલે જયંતિ પટેલનું આનંદઆશ્રમનું નામ. ૧૯૮૪થી તેઓ અમેરિકામાં ન્યૂયોર્ક સ્ટેટમાં ‘આનંદ આશ્રમ’માં ‘ઈનર બ્રોડવે’ નાટ્યસંસ્થાનું સંચાલન કરે છે, નાટકો લખે છે અને ભજવે છે. એક ઠેકાણે નેટ પર હીઝ હોલીનેસ સ્વામી અભિનયનંદ લખેલું છે.

વિષય-વૈવિધ્યની વાત કરીએ તો અગાઉ ગાંધી-ચેપ્લિનનો તુલનાત્મક વિચાર વિચારાયો છે, ચર્ચાયો છે, અને તેના વિશે લખાયું પણ છે. અલબત્ત ડૉ. જયંતિ પટેલ તેમના પુસ્તકમાં વૈચારિક અનુસંધાનોનું એક વિશાળ મહત્ત્વાકાંક્ષી વિશ્વ તેમની આગવી વિનોદ-વ્યંગ શૈલીમાં રચે છે પણ કમનસીબે એ પૂરતી ચુસ્તતા અને ઘનતા વિનાના ગ્રાન્ડ કોલાઝ રૂપે રહી જાય છે.

શનિમેખલા – મધુસૂદન ઢાંકી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદ ૨૦૦૫, રૂ. ૧૭૧, રૂ. ૯૦

સૂક્ષ્મ પશ્યતાનો પરિપાક

– યજ્ઞેશ દવે

ચાઈલ્ડ પ્રોડજનો – શિશુવયથી જ કોઈ ક્ષેત્રમાં વિશિષ્ટ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનારનો જેટલો મહિમા આપણે કર્યો છે તેટલો ઓલ્ડ પ્રોડજનો કર્યો નથી. કોઈ વ્યક્તિ સિત્તેર-પંચોતેર વરસે કલમ હાથમાં લઈ સર્જનાત્મક સાહિત્ય લખવા પ્રવૃત્ત થાય અને ઉત્તમ લખે તે પણ આશ્ચર્ય જ. ઢાંકી સાહેબે છેલ્લાં પચાસેક વરસના ગાળામાં લખ્યું તો ઘણું છે – ભારતીય દેવાલય સ્થાપત્ય ગ્રંથશ્રેણીના પ્રધાન સંપાદક હોવાને નાતે અને અનેક રાષ્ટ્રીય-આંતરરાષ્ટ્રીય કોન્ફરન્સમાં ભાગ લેવા નિમિત્તે ઇંગ્લિશમાં, તો માતૃભાષા ગુજરાતીમાં પચાસ-સાઠઠના દસકા દરમ્યાન ‘કુમાર’ના પાને સ્થાપત્યકલા વિષયક લેખો રૂપે કે ‘ઊહાપોહ’માં શાસ્ત્રીય સંગીત પરના વિલક્ષણ લેખ રૂપે. પણ સંસ્મરણાત્મક લલિત ગદ્ય અને સાચ્યે જ ‘નવલ’ કહી શકાય તેવી નવલિકા જેવાં સ્વરૂપોમાં તો જીવનના સાત

દાયકા પછી જ.

આજનો જમાનો જ સ્પેશલાઈઝેશનનો. જે તે ક્ષેત્રના તલસ્પર્શી જ્ઞાન સિવાય બીજા દરવાજા બંધ. એવા આ જમાનામાં ‘All knowledge is My Province’ (‘જ્ઞાનના બધા ઇલાકા એ મારા છે’) એમ કહેનાર ફ્રાંસીસ બેકનના સહધર્મી ઢાંકીસાહેબ જેવા વિરલ જ. આપણા આશ્ચર્ય વચ્ચે, ‘શનિમેખલા’ના નિબંધોમાંનો એકેય વિષય એમના ઔપચારિક શિક્ષણ – ભૂસ્તરવિદ્યાની સ્નાતક પદવી - નો વિષય નથી. સ્નાતક પછી બેંકમાં નોકરી, પછી હોર્ટિકલ્ચરિસ્ટ, પછી પુરાતત્ત્વવિદ, આર્ટ હિસ્ટોરિયન. દરમ્યાન જ્ઞાનસાધના સાથે કલાસાધના.

સંગ્રહનું નામ ‘શનિમેખલા’ કેમ રાખ્યું હશે ? શનિનું નામ પડતાં જ તેની પનોતી યાદ આવે. પણ શનિ એ તત્ત્વજ્ઞાન-દર્શનનો પણ ગ્રહ. તેનાં રૂપેરી વલયો એ

શનિની મધ્યમાં રહેલી મનોહર મેખલા. આ સંગ્રહમાં જ્ઞાન અને સૌંદર્યનો સંગમ અભિપ્રેત હશે ? કદાચ હોય. 'શનિમેખલા' ત્રણ રીતે માણવાની મજા પડી :

૧. વિષય અને શૈલીવિવિધ્ય ૨. રસવૈવિધ્ય ૩. ભાષાવૈવિધ્ય.

ઢાંકીસાહેબના સ્વભાવની ખાસિયત તેમની નિર્ભાર વિદ્વત્તા, માત્ર મનુષ્ય નહીં જીવમાત્ર માટેનો સ્નેહભાવ અને વિરલ વિનોદવૃત્તિ. આ ત્રણેય ગુણોનો લાભ આ સંગ્રહના લેખોને સહજ રીતે જ મળ્યો છે.

હવે, વિષયવૈવિધ્યની વાત કરીએ તો અહીં ભારતીય તત્ત્વવિચાર, અંદરબહારની સૂક્ષ્મતાથી ખચિત પ્રસંગચિત્રો, આપણે જેને ભૌતિકવાદી કહી ઉતારી પાડીએ છીએ તે આંગલ-અમેરિકન પ્રજાની અભિજાત સંસ્કારિતા ઉજાગર કરતા લેખો, 'ઓર્કીડનું સખ્ય'માં વનસ્પતિજગત અને 'મૃગપક્ષી અને મત્સ્યનું સખ્ય'માં હૃદયસ્પર્શી ભાવનાત્મક તાદાત્મ્ય ઉજાગર કરતા અંગત નિબંધો છે. તો 'વિનોદિકા' અને 'વિનોદવાટિકા'માં સહજ સ્ફુટ થતો નર્મવિનોદ, શાસ્ત્રીય અને અન્ય સંગીત વિષયક લેખોમાં વિશદ કલાગવેષણા, 'બડી મોતીબાઈ' જેવું સંવેદનશીલ ચરિત્રચિત્રણ, 'ક્રીટત્રયી' સરખી કવિતા અને અનેક વિદ્યાશાખાઓની પરચતાથી આકારિત થતી વિરલ વાર્તા 'તામ્રશાસન' પણ છે.

ભરત નાટ્યશાસ્ત્રના કહો કે આપણા જીવનના કહો એ સર્વ રસો આપણો જીવનરસ. પરસ્પરથી ભિન્ન એવા અનેક રસો આ સંગ્રહમાં આ રીતે ખીલ્યા છે.

અદ્ભુત રસ

'નવજાત તીડની પાંખનો કુમળો બદામી રંગ એનાં સુક્કાં દર્ભ જેવાં કિરણો જ્યારે રાજસિંહેશ્વર પર ઢળી સોનેરી બની રહ્યાં ત્યારે રાજનાગ સમા, જમીનથી અધ્ધર થતા, પાતળા શા એ ઉન્નત દેવાલયનો આજન્મ સ્તૂપિપર્યંત પોતાનો અસલી આકાર પ્રગટ થયો. એની ઊર્ધ્વભૂમિઓના કૂટ, શાલશિખરો, વિમાનપાલો ચૂલિકાઓ છેલ્લે અષ્ટાસ્રશિખર અને અંતે પદ્મ પર સ્થિર થયેલી એની પ્રલંબ શ્યામલ ષોડશાસ્ત્રી સ્તૂપિકા અપાર્થિવ આભાથી આછાં આછાં ધ્રુજાયમાન બની ઝળહળી રહ્યાં ! ધરતી !

ઉદધિ ! વાતોદધિ ! જ્યોતિષ્પતિ ! મયમુનિની શ્રેષ્ઠ કૃતિ !'
(દિવ્યાનુભૂતિના આકસ્મિક સાક્ષાત્કાર)

હાસ્ય

મં પૂછ્યું : 'આપકા શુભ નામ ?' એમણે તત્ત્વવેત્તાની છટાથી ઉત્તર આપેલો, 'જી લોગ મુઝે દેવકીનંદન ત્રિપાઠી કહતે હૈં.' 'મુઝે લોકોક્તિમેં શ્રદ્ધા નહીં હૈ. આપ અપને કો ક્યા કહતે હૈં ?' વિદ્વાન મારી સામે વાંકું મોઢું કરી તાકી રહ્યાં. (વિનોદિકા)

વાત્સલ્ય

'દિગુની આંખમાં ઠપકો હતો. હું દિગુને બોલાવતો રહ્યો. છેવટે પાસે આવ્યો ત્યારે મેં હથેળી લાંબી કરી. મારી સામે એક પળ જોઈ પછી વિશ્વાસથી તેના પર ગરદન સુવડાવી. મેં હંમેશથીયે વિશેષ અને હૃદયપૂર્વક વહાલ કર્યું. બસ, તે પળથી અમારી તૂટેલી દોસ્તી ફરીને સંધાઈ ગઈ.' 'મૃગપક્ષી અને મત્સ્યનું સખ્ય' (રિસાયેલા મોરનાં મનામણાં)

કરુણ

એકાએક કુકીની પાંખોનાં ઝીણાં ઝીણાં પીંછાં ઊંચાં થઈ બિડાઈ ગયાં... અમારા દિલમાંથી આંસુભરી ચીસ નીકળી ગઈ, કુકી... કુકી...! સગા દીકરાની વહુ સુવાવડમાં વીરામી ગઈ હોય તેવો કારમો ઘા બધાંને લાગ્યો. થોડી વારે દાદા મારી પાસે આવ્યા 'સાહેબ હવે' મેં ઊંચે જોઈને ઘોઘરા થોથરાતા અવાજે કહ્યું 'દાદા, કુકીની ગંગાકિનારે...' આગળ બોલી શકાયું નહીં.

'મૃગપક્ષી અને મત્સ્યનું સખ્ય' (મરણાસન્ન બજરીગર પર અપત્ય સ્નેહભાવ)

બીભત્સ

'...આજના કેટલાક પ્રકારોનાં સિનેસંગીતને સાંભળતાં જે મનોગત પ્રતિભાવો ઉદ્ભવે છે તે કઈ ઉપમાઓ દ્વારા વ્યક્ત થઈ શકે ? સડી રહેલા કૂતરાના શબની ગંધ, અવાવરુ ઓરડામાં ખડકેલા ટૂંકો પાછળ મરી ગયેલા ઉંદરની ફેલાતી વાસ, બારણું વાસતાં ચિપાઈ ગયેલ ગરોળીના મડદાની બૂ પડતર ખંડેરો અને ત્યજી દેવાયેલાં અપૂજ જૂનાં મંદિરોમાં વસતાં ચામાચીડિયાંઓની છો પર

પથરાયેલી હગારની વાસ યા ખેતરમાં કરેલી ખાતરની ઢગલીઓ કે પછી બિડાલવિષ્ટાની દુરભિગંધ યા સમુદ્રતટે રેતીના પટમાં સૂકવવા પાથરેલ માછલીઓની મહેક ?
- 'બેલોડી કી મૌત' (બહુ ઓછા ખેડાયેલા આ રસનું વિશિષ્ટ ચિત્રણ)

શુંગાર

'....પગમાં આછું આછું રણઝણતું સ્વર્ગનૂપુર ને કેડેથી શરૂ થતી પુષ્પભાત યુક્ત ચીરની ધોતીના બંધની મધ્યગંધિને પ્રચ્છન્ન કરી દેતી, ઈન્દ્રજાલ, શ્વેતપુષ્પરાગ અને વૈદૂર્યખચિત મણિમેખલા સોહતી હતી; ને કુચબંધ પાછળના ઉન્નત વક્ષઃસ્થલ વચ્ચેથી પસાર થતું કનકઘટિત ઉરોપવીત, આંગળિયોમાં પદ્મરાગ તેમજ મરકત જડિત કમનીય કેયૂર શોભી રહ્યાં હતાં. તો કંઠમાં રત્નપિનધ્ધ શ્રૈવચક અને મુક્તાવલિ, કર્ણોમાં મણિકાંચનમય કર્ણપુર, શિર પર માણિક્યમંડિત પદ્મકયુક્ત હૈમી પટ્ટબંધ અને તેના શ્યામલ ધમ્મિલ કેશકલાપ વચ્ચે કમળકાકડીના ડોડા સરખું, રાતાં ગોમેદ જડિત આભૂષણ, અને કલાપના શિરોભાગને વીંટી વળી જકડી રાખતો અર્ધવકાકાર મણિબંધ ધારણ કરેલી આ અપ્રતિમ નૃત્યાંગના સૌ પહેલાં લલિત ડોલનથી સિદ્ધ થયેલા દ્વિભંગમાં એક પળ સ્થિર બની.'

(‘તામ્રશાસન’ - બકુલાદેવીનો નૃત્યારંભ)

આમ આ નિબંધોને કેટલાય રસોનો પુટ મળેલો છે. યોગ્ય રસનિષ્પત્તિ માટે ભાષાનું પોત પણ બદલાતું જાય છે જે ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણોમાં જોઈ શકાશે.

ભાષાવૈવિધ્યની વાત કરીએ તો ગુજરાતી અંગ્રેજી પર તો તેમનો સમાન અધિકાર - એ અર્થમાં સવ્યસાચિ. તેમની વિશિષ્ટ શૈલીમાં, પ્રશિષ્ટ ભાષા, બોલચાલની ભાષા, કાઠિયાવાડી બોલી અને ક્વચિત્ હિંદીનો સમન્વય. પરભાષા અંગ્રેજીને કેવી રીતે સાધ્ય કરી તેમાંય વિશિષ્ટ શૈલી વિકસાવી છે તે તો ઈંગ્લિશ લેખો વાંચીએ ત્યારે પમાય. તેમના કાન પાસે ભાષાની પટ્ટા છે જે શબ્દોના કાકુઓને પણ પકડીને લેખનમાં ઉતારે. ઢાંકી સાહેબ ગુજરાતી અંગ્રેજી સિવાય બીજી અનેક ભાષા બોલીનો કેવો સહજ ઉપયોગ કરી શકે છે તેનાં થોડાં ઉદાહરણ :

રાજસ્થાની (- ચોર પ્રસંગ ચિત્રોમાંથી !)

‘કઠે બિરાજનો ?’

‘ગુજરાત દેશ’

કેસો પધારનો હુઓ’

‘પુરાને મંદિરોં કે અધ્યયન કે લિયે’

‘ખાણો ?’

અમે સલાટ કારીગરોના ભોજન-આમંત્રણ વાત કરી.

“નાડોલરો નાક કટણો હૈ ? મૈં હૂં નાડોલ કા નગરશેઠ પન્નાલાલ. આપકા ખાણા હમારે ઘર હોગા.”

બંગાળી - (‘દિવ્યાનુભૂતિના આકસ્મિક સાક્ષાત્કાર’માંથી)

‘દુબેલાના મ્યુઝિયમમાં ચામુંડાની સેવિકા કુંડલાની એક મૂર્તિ છે. એની કેવળ અસ્થિપિંજરીય, કરાળ - જીવાળ વિભીષિકા પ્રાચીન ભારતીય શિલ્પમાં બીજી વાર સર્જાયાનું જાણમાં નથી. ‘ઓહે શુનો મિહિર, ભીતરે આછે તોમાર શ્વોખસુંદરી’ કહી મિહિરને એ મૂર્તિ જોવા અંદરના ત્રીજા ખંડમાં સૌએ ધકેલેલો. ‘ઓહે પિશાચિની, તોમાર રૂપ છલે આમિ...’ મ્યુઝિયમની ચોકખી ફરશબંધી પર દડેલા હાસ્યના કાંકરિયા વીણવા અમે તે દિવેસ રોકાયા નહોતા.’

મરાઠી (- ‘વિનોદિકા’)

‘....મરાઠીભાષી છોકરાઓની બૂમાબૂમ શરૂ થઈ; મરાઠ્યાંત સાંગા, મરાઠી મધે બોલા’ પ્રત્યુત્પન્ન કાકાસાહેબે એમની લાક્ષણિક શૈલીમાં તરત જવાબ વાળ્યો ‘બાત તો ઠીકહી હૈ. આખિર હિંદી કયા હૈ ? કેવલ રાષ્ટ્રભાષા, પરંતુ મરાઠી તો હૈ મ...હા...રાષ્ટ્રભાષા !’

પોરબંદર - ખારવાબોલી - (‘મૃગપક્ષી અને મત્સ્યનું સમ્બંધ’)

‘નીચે રસ્તા પર ચાલી જતી ખારવણ બાઈએ પણ એ દશ્ય જોયું “રાંડ મીંદડી લજર હામે પારેવાને ઉપ્પા...ડી ગઈ. પારેવું તો ભામણની જાત કે’વાય. કોઈ’દી એક જીવડુંય લ ખાય”

કાઠિયાવાડી - (તામ્રશાસન)

‘ઈવડા ઈ બે’ય નેહમાં વાત હાંભળી ગ્યા કે પૂનમની રાતે મંદિરવાળી જગામાં ભૂતાવળ જાગે સે. એટલે ઈ જોવાનું વેન લીધું. હંધાયની ના, તો’ય કે’સે અમે તો જોવા જાહુંજ.

એક હતો વાયડો ને બીજો રિયો દાધારીંગો ! કોઈનું હાંભળે નંઈ ને પાસા ગોરડીયાની જડ જેવા. લીધી વાત ન મેલે. વાઈરા વરે નંઈ. ધરાય ગ્યા. ને પસે અંદર જે દીઠું એનાથી એક તો હેબત ખાઈ ગ્યો.’

માત્ર કાકુથી પકડાતી ભાષા લઢણ : Where do you come from ?

મેં જવાબ આપ્યો કાશી કા...શી ? પુનિતનગરી મહાતીર્થસ્થાનમ્’ (મદ્રાસી ઢબના ઉચ્ચારો) વિરામ ચિહ્નોના યોગ્ય ઉપયોગથી વ્યક્ત થતા કાકુઓ અને તેમાંથી સ્ક્રુટ થતો વિનોદ “મદ્રામ ઝન્નાસે તરત જ એમના લાક્ષણિક લહેકાથી જવાબ વાળ્યો “M..i..s...t...e..r Dhaky ! Humanity Can g...o w...i...t...h...o ...u...t My auto biography !” અમે બધાં ખડખડાટ હસી પડ્યાં.”

અને વિશિષ્ટ ઉપનામો :

○ “ઉપડી રહેલી રેલગાડીમાં ચડતાં, ટાંગાવાળાને ચૂકવવાની માથેની આઠ આનીની શોધ જેવી વ્યાકુળતા એમના મુખ પર, ઠંડી પડતી ચા પર બાઝતી તર સમી

વ્યાપી રહી હતી.”

○ “જાંબુડી કપોલે ચોપાસ ઘૂમતો, બજરીગર શો અમેરિકી યાત્રી, હુતાશનીના તહેવારને સમજવા કપિ જેવું કુતૂહલ દાખવી રહ્યો હતો.”

○ “સમુદ્રતટે રેતીની બખોલોના દ્વાર એકાએક ઊઘડી બહાર નીકળી પડતા કરચલાઓની જેમ પંડાઓને મંદિરના મહાપ્રાંગણના અદીઠ ખૂણાઓથી ઝડપભેર આવી પહોંચેલા દીઠા.”

○ “ધીરે ધીરે ખસતાં ભૂરાંલીલાં પાંદડાં વચ્ચેથી, ડોકિયું કરતી કાચી સ્ટ્રોબેરી જેવો સૂરજ દરિયાના અવર્ણ નીરાવરણને પેલે પારથી ઊંચકાઈ આવતો દેખાયો.”

સર્જક લલિત નિબંધકારમાં સુંદરમ્ જેને બહુદેશીય પાટવતા કહે છે તે અપેક્ષિત. ઢાંકીસાહેબ પાસે એ છે. કહો કે એ વંશના કદાચ છેલ્લા વારસ. આ નિબંધો લખતાં લખતાં જ તેઓ વાર્તા તરફ પણ વળ્યા અને વાર્તાઓ, કાલ્પનિકાઓ, વિજ્ઞાનકથાઓ આપી. આપણે આશા રાખીએ કે આગામી વરસોમાં તેમના જ્ઞાન, રસ અને અનુભવવિશ્વમાં પડેલાં એવાં કેટલાંય રત્નો – નિબંધો, વાર્તાઓ તે આપણને જલદી સંપડાવશે.

વાર્તાપર્વ – બાબુ દાવલપુરા

પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ૩. ૨૦૮ ૩. ૧૪૦

આસ્વાદોનું આનંદપર્વ

– અજયસિંહ ચૌહાણ

ગુજરાતી કથાસાહિત્યના વિવેચનમાં બાબુ દાવલપુરાનું નામ નવું નથી. ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાઓની આસ્વાદલક્ષી સમીક્ષાનો તેમનો આ પહેલો ગ્રંથ છે. એમાં મલયાનિલથી માંડીને મોના પાત્રાવાલા સુધીના નોંધપાત્ર વાર્તાકારોની કૃતિઓના આસ્વાદ-સંપર્કમાં ભાવક મુકાય છે. આ ગ્રંથના પ્રયોજન અંગે વાત કરતાં તેમણે ‘પ્રાક્કથન’માં જણાવ્યું છે તેમ, ‘કૃતિગત મુખ્ય કથાનક સાથે સંયોજિત ગૌણ પાત્રો-પ્રસંગોની વિગતો પણ યથાસ્થાને સમીક્ષાલેખોમાં વણી લેવાઈ છે, અને બને ત્યાં સુધી વિવેચનની રૂઢ પરિભાષાનો આછો આશ્રય લેવાયો છે; કેમકે આ

સમીક્ષાલેખોનું એક મુખ્ય પ્રયોજન એ છે કે વાર્તાસાહિત્યના અભ્યાસીઓ ઉપરાંત જેમણે સંબંધિત વાર્તાઓ વાંચેલી ન હોય તેવા સાહિત્યરસિક વાચકો પણ મૂળ કૃતિઓનાં હાર્દને અવગત કરી તેમના કળાસૌન્દર્યને યથાશક્તિમતિ પોતાની રીતે માણી શકે.’

કૃતિપસંદગી પરત્વે તેમણે ઐતિહાસિક કમને લક્ષમાં રાખેલો છે, અને તે સહેતુક છે. ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યના ઇતિહાસમાં આધુનિક સ્વરૂપની પહેલી કળાત્મક વાર્તા લેખે સીમાચિહ્નરૂપ વિશિષ્ટ સ્થાનને પાત્ર ઠરેલી મલયાનિલ રચિત ‘ગોવાલણી’થી આરંભીને ‘સોનેરી

પંખી' (ધૂમકેતુ), 'મુકુન્દરાય' (રા. વિ. પાઠક-દ્વિરેફ), 'વહુ અને ઘોડો' (ઝવેરચંદ મેઘાણી), 'માજા વેલાનું મૃત્યુ' (સુન્દરમ્), 'આનંદનું મોત' (જયંત ખત્રી), 'ચતુરમુખી' (ઈશ્વર પેટલીકર), 'નીલીનું ભૂત' (ગુલાબદાસ બ્રોકર), 'મારી ચંપાનો વર' (ઉમાશંકર જોશી), 'આ ઘેર પેલે પાર' (જયંતિ દલાલ), 'અંતઃસ્રોતા' (ચુનીલાલ મડિયા) અને આધુનિક વાર્તાસાહિત્યની સુરેશ જોષીથી માંડીને મોના પાત્રાવાલા સુધીના કેટલાક વાર્તાકારોની એક અથવા તો બીજી દષ્ટિએ સવિશેષ ધ્યાનપાત્ર લેખાય તેવી કેટલીક વાર્તાઓ વિશેના આ આસ્વાદલેખો ઉપર દષ્ટિપાત કરતાં આસ્વાદકાર બાબુ દાવલપુરાની સમીક્ષાપદ્ધતિ, કૃતિનાં મર્મસ્થાનોનો નિર્દેશ કરવાની તેમની નિજી સૂઝ-સમજ અને પોતાની બહુશ્રુતતા કે વિદ્વત્તાથી વેગળા રહીને કેવળ કૃતિને જ કેન્દ્રમાં રાખવાની ચીવટ દેખાઈ આવે છે. આધુનિકતાવાદ, અનુઆધુનિકતાવાદ, રૂપવાદ, સંરચનાવાદ, પરંપરાવાદ, પ્રયોગવાદ આદિ વાદ-વિવાદોની પળોજણમાં પડ્યા વિના સંબંધિત વાર્તાઓની વિશેષતાઓ અને મર્યાદાઓ પર આંગળી મૂકી આપવાનો કૃતિલક્ષી સમીક્ષાનો તેમણે કરેલો ઉપક્રમ ફળદાયી નીવડ્યો છે.

પરંપરાગત, પ્રયોગાત્મક અને આ બેઉ ધારાનાં ઉપકારક કળાતત્ત્વોનો જેમાં વિનિયોગ સઘાયો હોય તેવી સમન્વયલક્ષી મધ્યમ ધારાની વાર્તાઓ પણ આ સમીક્ષાગ્રંથમાં પસંદ થઈ હોવાથી, ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાના ઉદ્ભવ-વિકાસના બધા જ તબક્કાઓના આપણા વાર્તાસાહિત્યનું એક સર્વાશ્લેષી ચિત્ર અત્રે સુલભ બની શક્યું છે. સુરેશ જોષી પ્રબોધિત રૂપવાદ અને ઘટનાતત્ત્વના હ્રાસની હિમાયતથી પ્રભાવિત છઠ્ઠા-સાતમા દાયકાના નવોદિત વાર્તાકારોની અનેક કૃતિઓ દુર્બોધ બનવા પામી, તેથી પ્રત્યાયનની સમસ્યા પેદા થઈ હતી. એ જ અરસામાં સર્જકોને ખ્યાલ આવી ગયો કે માત્ર અસ્તિત્વવાદી દર્શનથી આધુનિક કાળના માનવીની સંકુલ સમસ્યાઓ હલ થઈ શકે તેમ નથી, એટલે તેમણે આ સમસ્યાના ઉકેલ રૂપે પ્રકૃતિ તરફ - ગામડાં તરફ પાછા ફરીને પોતાનાં અસલ મૂળ-કુળની ખોજ કરવાનો ઉપાય ચીંધ્યો. આ આધુનિકતાવાદી અને અનુઆધુનિકતાવાદી અભિગમ અને આંદોલનોથી પ્રભાવિત થયેલા વીસમા શતકના

અંતિમ ચરણના આપણા વાર્તાકારો ગ્રામાભિમુખ બન્યા. આ આધુનિકતાવાદ અને અનુઆધુનિકતાવાદ પાછળ રહેલાં પરિબળોને સમજવા માટે ઉપયોગી નીવડે તેવી વાર્તાઓનાં દષ્ટાંતરૂપ કૃતિઓની માર્મિક છણાવટ આ સમીક્ષાગ્રંથમાં થયેલી હોવાથી, ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાનાં સંપાદન-ચયન અને અધ્યયનમાં રસ ધરાવતા અભ્યાસીઓએ આ ગ્રંથ અવશ્ય વાંચવા જેવો છે.

આ આસ્વાદલક્ષી લેખોમાં તરી આવતી સમીક્ષાપદ્ધતિની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ ધ્યાનપાત્ર છે. લેખના આરંભે જ સંબંધિત વાર્તાના કૃતિપ્રયોજન, વિષયવસ્તુ અને કળાવિધાનનો નિર્દેશ સમીક્ષક કરે છે. જેમકે - (૧) 'ધૂમકેતુની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓના સંપાદનમાં સ્થાન ન પામી શકેલી 'સોનેરી પંખી' કેવળ તેમના જ નહિ, આપણા સમગ્ર વાર્તાસાહિત્યમાં પણ વિશિષ્ટ સ્થાનને પાત્ર લેખાય તેવી પ્રતીકાત્મક નવલિકા છે' (૨) 'ઝવેરચંદ મેઘાણી રચિત 'વહુ અને ઘોડો' વિષયવસ્તુની પસંદગી અને માવજત, ઉભય દષ્ટિએ નોખી તરી આવે તેવી, નારીહૃદયની અકથ્ય વેદના-સંવેદનાને સ્પર્શતી કરુણગર્ભ વાર્તા છે.' (૩) 'ઉમાશંકર જોશી રચિત 'મારી ચંપાનો વર'માં ભરચૌવનમાં વિધવા બન્યા પછી દીકરીને લાડકોડથી ઉછેરી રંગેચંગે પરણાવી, લોકાદરને પાત્ર ઠરેલી નારીની સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ છબવેશી વૃત્તિઓ - કામનાઓનું આલેખન મર્મસ્પર્શી રૂપમાં થયું છે.' (૪) 'વિજય શાસ્ત્રીની 'નહીં દેખાઈ છબી જ્યારે નયનોમાં' વાર્તામાં એકના એક લાડકવાયા પુત્રના નજીકના જ ભવિષ્યમાં થનારા મૃત્યુના નિદાનમાં ચિંતાગ્રસ્ત દંપતીની દુઃસહ વેદના - સંવેદના હૃદયંગમ રૂપમાં શબ્દસ્થ થઈ છે.'

વાર્તાના ક્રમિક વિકાસ દર્શાવતા જઈ સમીક્ષક વચ્ચે મૂળ કૃતિમાંથી એવા પ્રસંગોનાં દષ્ટાંત આપે છે કે કર્તાએ પ્રયોજેલ ભાષા અને લોકબોલીઓના વિનિયોગ તથા ગદ્યપોતની વિશેષતાઓનો યથાર્થ પરિચય મળી રહે. વાર્તાના ગૌણ-મુખ્ય કથાંશોની વિગતો પણ ઔચિત્યપૂર્વક અપાઈ હોવાથી મૂળ કૃતિનો સાંગોપાંગ ચિતાર સંક્ષેપમાં સાંપડે છે. આથી જાણે મૂળ વાર્તા જ વાંચતા હોઈએ એવો રસાનુભાવ આપણને થાય છે. તન્મયતાપૂર્વક સમીક્ષક સહેજ પણ વિષયાંતર કર્યા વિના કૃતિનાં મર્મસ્થાનો,

કળાવિશેષો અને સર્જકની વાર્તાકલાની વિશેષતાઓ તથા મર્યાદાઓ પણ તટસ્થ ભાવે દર્શાવે છે.

અન્ય વિવેચકોના કૃતિવિષયક અભિપ્રાયોથી દોરવાયા વિના પોતાનાં ‘અભિપ્રાય અને અર્થઘટનો તેઓ આપે છે, અને જરૂરી જણાય ત્યાં બીજા અભ્યાસીઓનાં મંતવ્યો ટાંકીને સ્વતંત્ર તારણ પર પહોંચે છે. સમીક્ષાના અંત ભાગે તેઓ એકાદ વાક્યમાં કૃતિમાં વિષયવસ્તુ અને તેની અભિવ્યક્તિગત વિશેષતાઓ દર્શાવીને કળાકીય ક્ષતિઓ અંગે ટકોર કરે છે, પણ દોષદર્શનમાં રાચવાનું અથવા કર્તા પર આક્રમક પ્રહાર કરવાનું ખંડનાત્મક વલણ

તેઓ ક્યારેય દાખવતા નથી. આ આસ્વાદોમાંથી પસાર થતાં એટલું તો અવશ્ય લાગે છે કે કશા પૂર્વગ્રહ-અભિગ્રહથી અળગા રહીને સમતા-સમભાવપૂર્વક કૃતિના હાર્દને અવગત કરી પોતે માણેલા આનંદનું પર્વ બની રહે એ રીતે આ આસ્વાદો પૂરી કળાકીય સૂઝ-સજ્જતા સાથે લખાયા છે. આપણે ઇચ્છીએ કે આ ગ્રંથમાં ન સમાવી શકાઈ હોય તેવી ગુજરાતી વાર્તા સાહિત્યની અન્ય ચુનંદી કૃતિઓ વિશેના પણ સંઘર આસ્વાદોના અભ્યાસયુક્ત ગ્રંથ તેઓ આપે.

તાજાવાણા - હેમંત ધોરડા

હલક ફાઉન્ડેશન, મુંબઈ ૨૦૦૬, ડે. ૧૭૫, રૂ. ૧૦૦

કેટલીક ગૂંચો કલે છે

- ધ્વનિલ પારેખ

આ સંગ્રહના દશ લેખોમાંથી પ્રથમ ચાર ગઝલના આંતર-બાહ્ય સ્વરૂપ વિશે, બે લેખ ગઝલસંગ્રહની સમીક્ષાના, બે લેખ ગઝલ આસ્વાદના, એક લેખ ચિનુ મોદી ‘ઇર્ષાદ’ની ગઝલો વિશે અને એક લેખ નાટક વિશે છે.

‘ગઝલના છંદ, છંદમાં ગઝલ’, ‘ગઝલનું ભાવવિશ્વ’, ‘વર્ણદોષ’, ‘કાફિયા : અનુનાસિક અને અનઅનુનાસિક’ – આ ચાર લેખોમાં ગઝલના સ્વરૂપ વિશે વિશદ ચર્ચા થઈ છે. પચાસથી વધુ પાનાંના પ્રથમ લેખમાં ગઝલના છંદોનું વર્ગીકરણ, છંદમાં છૂટ, છંદોનું પઠન, છંદદોષ, વજનદોષ, યતિ, ગઝલના છંદોનું નામકરણ – જેવા અગિયારેક મુદ્દાઓની વિશદ છણાવટ થઈ છે. અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ છંદોથી ગઝલના છંદો કઈ રીતે અલગ છે એની ઉદાહરણ સાથે વાત થઈ છે. માત્રામેળ છંદોથી ગઝલના છંદોને અલગ પાડતી વખતે છંદવિધાન અને માત્રાની સંખ્યા બંનેને વિવેચક અલગ ગણે છે અને ત્યાં ગઝલના છંદ સંદર્ભે પ્રશ્ન થાય છે જેમકે –

‘ઉદાહરણ :

પરિચય કોઈથી પણ ખાસ ના સાધી શક્યો છું હું
મુલાકાત આમ તો સહુ દેવતાની લઈને આવ્યો છું.

છંદવિધાન :

લગાગાગા લગાગાગા લગાગાગા લગાગાગા

મફાચીલુન મફાચીલુન મફાચીલુન મફાચીલુન

છંદવિધાન પ્રમાણે આ છંદની પંક્તિની માત્રા સંખ્યા ૨૮ થાય છે. અત્રે પહેલી પંક્તિની માત્રા સંખ્યા ૨૭ છે અને બીજી પંક્તિની માત્રા સંખ્યા ૩૦ છે.’ (પૃ. ૧૧) છંદવિધાન પ્રમાણે માત્રાની સંખ્યા ન ગણાય તો કઈ રીતે ગણાય ? છંદવિધાન પ્રમાણે માત્રાની સંખ્યા ગણતી વખતે છૂટને ધ્યાનમાં લઈને અહીં વાત નથી થઈ પરિણામે છંદવિધાન અને પંક્તિની માત્રાસંખ્યામાં અસંગતિ જણાય છે, સ્પષ્ટ થતું નથી.

ગઝલના છંદોને વિવેચક ‘માત્રામેળી સંધિમેળ’ તરીકે ઓળખાવે છે પણ આ સંજ્ઞા, સ્પષ્ટતા કરતાં તો પ્રશ્નો વધુ ઊભા કરે છે. ગઝલના છંદોમાં છૂટ, છંદદોષ અને વજનદોષની ચર્ચા દ્વારા ગઝલના સ્વરૂપ સાથે જે ચેડાં કરવામાં આવે છે એની બરાબર ચિકિત્સા થઈ છે, ગઝલના ફારસી છંદોને ગુજરાતી નામ આપવાનું સાહસકાર્ય પણ વિવેચકે કર્યું છે, પણ એ સાહસ કરવા જેવું ખરું કે કેમ ? તો યતિની ચર્ચા ગઝલ માટે કેટલી આવકાર્ય એ પણ એક

પ્રશ્ન રહે છે. જોકે, ગઝલના છંદ સંદર્ભે કે છૂટ સંદર્ભે જે ગેરસમજો પ્રવર્તે છે, એને દૂર કરતી ચર્ચા કે સ્વાભાવિક પઠનરીતિ જેવા બહુ ઓછા ચર્ચાયેલા મુદ્દાઓ અહીં વધુ સ્પષ્ટ થઈને આવે છે. એ રીતે આ દીર્ઘલેખ મહત્ત્વનો બને છે.

‘ગઝલનું ભાવવિશ્વ’ લેખમાં કાફિયા-રદીફની પસંદગી, બોલચાલની ભાષા, સર્વનામની પસંદગી, ગઝલકાર કે ગઝલપુરુષનો સંદર્ભ – દ્વારા ગઝલનું ભાવવિશ્વ કઈ રીતે ઊભું થાય છે કે ખંડિત થાય છે, એની ઝીણવટપૂર્વક તપાસ થઈ છે. આ તપાસ ઉદાહરણો દ્વારા થઈ હોત તો એ વિશદની સાથે સાથે સ્પષ્ટ પણ બનત ! જેમકે ‘એકંદરે કાફિયા રદીફ ભિન્ન જાળવતી ગઝલની સરખામણીએ હમકાફિયા હમરદીફ ગઝલમાં વિશુંખલતા નિવારી ગઝલનું આગવું અખિલ ભાવવિશ્વ નિપજાવવા માટે, નિખારવા માટે વધુ અવકાશ મેળવી શકાય છે.’ (પૃ. ૬૧) આવાં વિધાનોના સમર્થનમાં ઉદાહરણ જરૂરી છે અન્યથા માત્ર એ જોખમી વિધાનો બની રહે છે. શે’રના ભાવવિશ્વ કરતાંયે ગઝલકારે ગઝલના ભાવવિશ્વને લક્ષ્ય બનાવવું જોઈએ – એવું ગઝલ સંદર્ભે મહત્ત્વનું નિદાન પણ વિવેચક અહીં કરે છે.

‘વર્ણદોષ’ વિશે આપણે ત્યાં ભાગ્યે જ ચર્ચા થઈ છે. રદીફ અને રદીફ સિવાયના શબ્દો દ્વારા થતી અસ્પષ્ટતા-ગૂંચ આખરે તો શે’રના સૌન્દર્યને નષ્ટ કરે છે. વિવેચકની ઝીણી નજરનો ખ્યાલ અહીં પણ આવે છે.

આ સંગ્રહનો બીજો મહત્ત્વપૂર્ણ લેખ ‘ચિનુ મોદીની અને ઇર્ષાદની ગઝલ’ છે. ચિનુ મોદી અને ઇર્ષાદના સમગ્ર ગઝલસર્જનને ધ્યાનમાં લઈને વીસેક મુદ્દાઓમાં આકરી ચર્ચા અહીં થઈ છે. ગુજરાતી ભાષાના અગ્રગણ્ય ગઝલકાર ચિનુ મોદીની ગઝલમાં છંદદોષ, કાફિયાદોષ, વર્ણદોષ, સંબંધક વગેરેની મર્યાદા દ્વારા ગઝલકાર થોડો પણ અભાન રહે તો, એનાં કેવાં વરવાં પરિણામો આવે છે તે વિવેચકે બતાવ્યું છે. ‘ક્ષણિકા’ અને ‘તસ્બી’ સાથે ગઝલની ભેળસેળ કરવામાં રહેલાં જોખમોનો પણ નિર્દેશ થયો છે. આ સમગ્ર લેખમાં ચિનુ મોદીની ગઝલો પ્રત્યે નકારાત્મક અને ઇર્ષાદની ગઝલો પ્રત્યે હકારાત્મક અભિગમ જોવા મળે છે. એક ગઝલકારને બે ભિન્ન રીતે

જોવા પાછળનો આશય સ્પષ્ટ કરવો રહ્યો. પ્રત્યેક મુદ્દાની છણાવટ પછી આ મતલબનાં વિધાનો જોવા મળે છે : ‘આમ ને આમ ચિનુ મોદીની શૈલી એમની ગઝલને વારંવાર ખરડે છે, સરખામણીએ, ઇર્ષાદની શૈલી એમની ગઝલને વારંવાર નિખારે છે.’ (પૃ. ૮૮) ચિનુ મોદી અને ઇર્ષાદ બંનેના ગઝલપુરુષ ભિન્ન છે, એવું કશુંક વિવેચક કહેવા માગે છે ? શૂન્યતા, આંસુ અને નદીવિષયક શે’રોની પણ અહીં ઊલટતપાસ થઈ છે. ટૂંકમાં, ગઝલના એક શે’રનું માત્ર કાફિયા, રદીફ કે છંદને આધારે નહીં પણ અન્ય કેટકેટલી રીતે મૂલ્યાંકન થઈ શકે છે, એની સમજ આ લેખમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

‘ગઝલના આયનાઘરમાં : ભાંગેલું ભરૂચ’ લેખમાં આદિલ મન્સૂરીના ગઝલસંગ્રહની આકરી સમીક્ષા થઈ છે. છંદદોષ, વર્ણદોષ, શબ્દદોષ આ સંગ્રહમાં વિવેચકે ઠેરઠેર બતાવ્યાં છે. ગઝલકારના ભાષાપ્રપંચ દ્વારા પણ માત્ર રમૂજ પેદા થાય છે, શે’ર નહીં – એવી ટીકા પણ વિવેચકે કરી છે. ટૂંકમાં આદિલ મન્સૂરીના આ સંગ્રહ વિશે – ‘આદિલે ત્રણચાર દાયકાઓ પૂર્વે ગઝલકર્મ કર્યું તેને વલોવ્યા કરવાથી આ ગઝલસંગ્રહમાંથી ઝાઝું નવનીત ન નીકળે.’ (પૃ. ૧૨૫) કહીને આદિલની વર્તમાન ગઝલ પ્રવૃત્તિ – ગઝલ સાથે ચેડાં કરવાની વૃત્તિ સામે લાલ આંખ કરી છે.

‘અહમ્ ઓગાળવા આવ્યા : એક સુખી જીવનો ગઝલસંગ્રહ’ લેખમાં શોભિત દેસાઈના ગઝલસંગ્રહની પણ બિલોરી કાચ મૂકીને કરેલી તપાસ છે.

‘કાયમ સુગંધ આપીએ એવું તો ના બને,
વહેતા પવન છીએ તો ઉકરડે ય વાઈએ !

‘આપીએ’ના સંદર્ભમાં ‘ઉકરડેય વાઈએ’ અને – ઉકરડેથી ય વાઈએ – વચ્ચેનો ભેદ જાણવો રહ્યો, જાળવવો રહ્યો. વળી ‘ઉકરડેય વાઈએ’ શબ્દો શક્યતા સૂચવે છે. શક્યતાની સ્થાપના અન્ય શક્યતા પર નિર્ભર હોય છે.’ ઉકરડેય વાઈએ’ એવી શક્યતા – ઉકરડે ન ય વાઈએ – એવી શક્યતા દ્વારા જળવાય. શક્યતાનું સૂચન ‘વહેતા પવન’ દ્વારા દેઢ થાય છે. ‘વહેતા પવન’ ગમે ત્યાં વાય. ઉકરડેય વાય, ઉકરડે ન ય વાય.’ (પૃ. ૧૪૩) – આમ એક શે’રને તર્કશક્તિએ કઈ રીતે મૂલવી શકાય એ પણ

વિવેચકે બતાવ્યું છે. શોભિત દેસાઈની ગઝલોમાં રહેલી છંદદોષ વગેરે મર્યાદાઓ પણ વિવેચકે સ્પષ્ટ રીતે ચીંધી આપી છે.

‘મરીઝ : નામનું નાટક થયું છે’ – લેખ આ વિવેચનસંગ્રહના આકાર બહારનો લાગે છે. અહીં વિનીત શુક્લ લિખિત અને મનોજ શાહ દિગ્દર્શિત ‘મરીઝ’ નાટકની સમીક્ષા થઈ છે. નાટકમાં વાસ્તવિકતાથી દૂર અને માત્ર સાંભળેલી વાતોને આધારે કલ્પનાનો રંગ ભેળવીને મરીઝનું પાત્રાલેખન કરવામાં આવ્યું છે, એ દષ્ટાંતો સાથે વિવેચકે બતાવ્યું છે. મરીઝ અને રાજેન્દ્ર શાહની મુલાકાતનું દૃશ્ય કે મરીઝ અને આદિલ મન્સૂરીની મુલાકાતનું દૃશ્ય કે વિશિષ્ટ પ્રકારનું પ્રકાશ આયોજન – આવાં સૂચનો દ્વારા, મરીઝને એક નાટક દ્વારા કઈ રીતે ન્યાય આપી શકાય એ પણ વિવેચકે બતાવ્યું છે. જોકે, અહીં નાટકની સમીક્ષા હોવા છતાં વિવેચકે અભિનય કે તપ્તાલાયકી સંદર્ભે વિગતે ચર્ચા કરી નથી અને કદાચ એ એમને અભિપ્રેત પણ નથી. એમણે નાટકની સ્ક્રિપ્ટ સામે પ્રશ્નો ઊભા કરીને મરીઝને થતો અન્યાય સ્પષ્ટ કર્યો છે.

‘આંકડા ભીડ્યાની ગઝલ’ એ હરીન્દ્ર દવેની અને ‘આંકડા છૂટ્યાની ગઝલ’ એ મનોજ ખંડેરિયાની ગઝલના આસ્વાદો છે. અહીં આસ્વાદ કેન્દ્રમાં હોવાથી શે’રોની ચિકિત્સા કરવામાં નથી આવી. હરીન્દ્ર દવેની ગઝલનો આસ્વાદ સરળ છે પણ મનોજ ખંડેરિયાની ગઝલનો આસ્વાદ એમના લેખોની જેમ સંકુલ બની રહે છે. આસ્વાદલેખનો પણ આસ્વાદ કરાવવો પડે એટલો સંકુલ છે !

ગઝલ એટલે એક છંદ, લય આવડી જાય એટલે છંદ વિના પણ ગઝલ લખી શકાય, કાફિયા-રદીફ જોડતાં આવડે એટલે ગઝલ તૈયાર – આવી કેટલીક ભ્રામક માન્યતાઓ ગુજરાતી ગઝલક્ષેત્રે ઘર કરી ગઈ છે. આ માન્યતાઓને ઘરમાંથી બહાર કાઢવાનું કામ હેમંત ધોરડાએ કર્યું છે. ‘તાણાવાણા’ દ્વારા હેમંત ધોરડા વિવેચક તરીકે અને ખાસ કરીને ગઝલના વિવેચક તરીકે પ્રગટે છે. ગઝલસ્વરૂપની અને ગઝલકાર-ગઝલપુરુષની સૂક્ષ્માતિ સૂક્ષ્મ બાબતોની આવી છણાવટ ગુજરાતીમાં ભાગ્યે જ થઈ છે. રામનારાયણ પાઠકે ‘બૃહત્ પિંગળ’માં ચર્ચા કરી હતી,

એનો આધાર લઈને એનાથી આગળ વિવેચક જાય છે અને ગઝલને શુદ્ધ-સૂક્ષ્મ કલાસ્વરૂપ તરીકે સ્થાપે છે. આ સ્થાપના તેઓ ગાણિતિક પદ્ધતિએ કરે છે. ગણિતમાં જેમ પ્રમેય માંડવામાં આવે અને પછી અંતે સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તેમ તેઓ ગઝલસ્વરૂપની આંતરબાહ્ય બાબતોને પ્રતિપાદિત કરે છે. આ પ્રતિપાદન તેઓ તીક્ષ્ણ કે નર્મ-મર્મ વિધાનો દ્વારા કરે છે. જેમકે – ‘અત્રે એટલું સ્પષ્ટ કરી લઈએ કે લઘુને ગુરુ તરીકે કે ગુરુને લઘુ તરીકે પ્રયોજવાથી ગઝલપંક્તિમાં લઘુગુરુના સ્થાનમાં કશો ફરક પડતો નથી.’ (પૃ. ૨૦), ‘રદીફની વિચિત્રતા, નવીનતા કે લંબાઈ નોંધનીય બીના નથી. આવા રદીફને કારણે ગઝલમાં અપેક્ષિત એવી બોલચાલની ભાષા પણ અળપાય અને ગઝલપંક્તિ કૃત્રિમ થઈ જાય એવું ભયસ્થાન પણ વારંવાર સર્જાય છે.’ (પૃ. ૬૧), ‘ક્યાં છે પેલા ગમતા આદિલ, આ તો માળા ભળતા આદિલ.’ (પૃ. ૧૨૩) વિવેચકે ગાણિતિક શૈલીમાં રજૂઆત કરી હોવાને કારણે ક્યારેક સૂત્રાત્મક વિધાનો-નિદાનો પણ એમની પાસેથી મળે છે. જેમકે, ‘લીલાં લીલાં ઝાડ કાપવા’ + ‘આંખમાં આંસુ’ = ચિનુ મોદી. ‘લીલા વાંસ કાપવા’ + ‘ટાઢું કાળજું’ = ઇર્શાદ’ (પૃ. ૧૦૨)

આખા વિવેચનસંગ્રહમાંથી પસાર થયા બાદ જે વાત ખટકે છે તે વિવેચકનો અભિગમ અને ભાષા છંદદોષ કે અન્ય મર્યાદાઓ સામે આકરી ટીકા કરવામાં આવે, વાંચનારને પણ આકરું-કડવું લાગે એની સામે કોઈ વાંધો ન હોઈ શકે પણ એ ટીકામાં દ્વેષ ભળે ત્યારે પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. ચિનુ મોદી અને ઇર્શાદની ગઝલોની અગાઉ ન થઈ હોય એવી ચિકિત્સા વિવેચકે કરી છે તો સાથે સાથે અટકી શકાય એવા કયા કયા રમ્ય પડાવો છે એની પણ એમણે વિગતે વાત કરી છે. પણ આદિલ મન્સૂરી કે શોભિત દેસાઈના સંગ્રહોની સમીક્ષામાંથી માત્ર કડવાશ + દ્વેષ જ પ્રગટે છે. આદિલની ગઝલોમાં રહેલી મર્યાદાઓ એમણે બરાબર ચીંધી છે પણ ‘જી સાહેબ’ રદીફ ધરાવતી ગઝલ એમને માતબર લાગી છે, તો ક્યાં કારણોસર લાગી છે એની ચર્ચા એમણે કરી નથી. જો આ ચર્ચા થઈ હોત તો સંતુલન જળવાયું હોત ! ‘એક સુખી જીવનો ગઝલસંગ્રહ’ શીર્ષક હેઠળ થયેલી શોભિત દેસાઈના

ગઝલસંગ્રહની ચર્ચામાં 'સુખી જીવો' શબ્દપ્રયોગ એમણે પચ્ચીસથી વધુ વખત કર્યો છે. આમ કરવાથી એમનો પૂર્વગ્રહ કે દ્વેષ અછતો રહેતો નથી. 'આપણે આદિલની ગઝલપંક્તિની પ્રવાહિતાના સમ ખાતા હતા.' (પૃ. ૧૧૧), 'આપણે આદિલની ગઝલપંક્તિની સ્વચ્છતાની કસમ ખાતા હતા, સુઘડતાની આણ દેતા હતા.' (પૃ. ૧૧૪) અહીં પોતાની જ શૈલીના મોહમાં વિવેચક ફસાયા છે. 'ગઝલકારે સ્વયમ્ પર દમન કરવું પડે' (પા. ૮૮), "સંબંધકનો હેવાયો

ગઝલકાર" (પા. ૮૧), "સુખી જીવો શે'રમાં બે પંક્તિનું બંધન તો જખ મારીને સ્વીકારે..." (પા. ૧૩૬) - ધૃષ્ટતાની હદ સુધી પહોંચી જતી વિવેચકની ભાષા અહીં સંયમ ગુમાવે છે.

ટૂંકમાં, ગઝલના આંતર-બાહ્ય સ્વરૂપ વિશે પૂર્વે ન થઈ હોય એવી ચર્ચા અહીં સાંપડે છે અને કેટલીક ગૂંચો ઊકલે છે, એ રીતે આ 'તાણાવાણા'નું મહત્ત્વ રહ્યું છે.

ભાગ્યવંતી ધરા : તબીબી-પુસ્તિકાઓ - મનુ જપી

આર. આર. શેઠ, મુંબઈ-અમદાવાદ પ્રત્યેક પુસ્તિકા કા. ૩૨, રૂ. ૨૦

તાર્કિક વિકલ્પ ન સૂચવતી મનસ્વિતા

- ડૉ. કિરણ શિંગલોત

માનવશરીરની રચના અને કાર્ય, રોગો અને ચિકિત્સા બાબતમાં એલોપથીનો દૃષ્ટિકોણ આધુનિક વિજ્ઞાન-આધારિત રહ્યો છે. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનું પીઠબળ મળવાને કારણે એના વિકાસની સીમાઓ કલ્પનાતીત રહી છે.

પરંતુ જેટલું ઝડપથી એનું સામ્રાજ્ય વિસ્તર્યું છે તેટલી જ ઝડપથી એના શત્રુઓ ઊભા થયા છે. કેટલાક તેજોદ્વેષથી આ પદ્ધતિના ટીકાકાર બન્યા છે, તો ગણતરીના કેટલાક વિવેચકોએ આધુનિક તબીબી ચિકિત્સા પદ્ધતિને ઉતારી પાડવામાં દાર્શનિક વલણ અપનાવ્યું છે. આ બીજા વર્ગના ટીકાકારોમાં ફિટ્જોફ કાપ્રા, ઈવાન ઈલિચ અને સર વિલિયમ ઓસ્લર અગ્રેસર છે.

પરંતુ એલોપથીના ટીકાકારોમાં એક બહોળો વર્ગ તો એવો છે જે અડધી-પડધી સમજ અને સાપેક્ષ બુદ્ધિથી આધુનિક દવાઓ, નિદાન-પદ્ધતિઓ, ચિકિત્સા અને રસીકરણ જેવા નિવારણાત્મક ઉપાયોને એકાંગી અને દ્વેષપરક દૃષ્ટિથી મૂલવે છે અને રચનાત્મક ટીકાને બદલે તદ્દન આક્ષેપાત્મક વલણ અપનાવીને સામાન્ય જનને એલોપથી વિરુદ્ધ ભડકાવી ગેરમાર્ગે દોરે છે.

આ પ્રકારની ટીકામાં ડૉ. જપીની નીચે નિર્દેશેલી પુસ્તિકાઓ નમૂના લેખે ચર્ચા છે. (એમણે આવી જ બીજી

ઘણી પુસ્તિકાઓ લખી છે)

૧. દર્દે દાસ્તાન, ૨. ટીકા લગ્નાઓ, ૩. દાંતમાં ચાંદી ?, ૪. નિર્વાણ યાત્રા, ૫. નો એમઆરઆઈ

આ પુસ્તિકાઓમાં એલોપથી વિરુદ્ધ ઝેર ઓકવામાં અવૈજ્ઞાનિક વિધાનોનો સહારો લેવામાં આવ્યો છે. કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈએ. (દરેક વિધાનમાં કેટલાક શબ્દો બોલ્ડ મેં કર્યા છે. એના પરથી લેખકની અતિશયોક્તિ ભરી અવૈજ્ઞાનિક રીતનો ખ્યાલ આવશે)

○ અણુશસ્ત્રોના આધાર પર રચાયેલું એક ભયાનક ખતરનાક રમકડું નિદાનીઓના હાથમાં પકડાવી દેવામાં આવ્યું છે જેને રૂપાળું નામ આપ્યું 'બેંગ્નેટિક રેઝોનન્સ ઇમેજિંગ (એમ. આર. આઈ.)

નો એમ. આર. આઈ.', પૃષ્ઠ ૬)

○ તમે જ્યારે આ ઈલેક્ટ્રોનિક લોહચુંબક મશીનના ભીતરમાં સૂતેલા હો છો ત્યારે એક ઝડપી પલ્સ લોહચુંબકની આપવામાં આવે છે જેનાથી આખી પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણ કરતાં ૫૦,૦૦૦ ગણું વધારે પાવરફૂલ ચુંબકીય ક્ષેત્ર સર્જાય છે. આ ચુંબકીય પ્રવાહ શરીરમાં ફેંકાય છે ત્યારે શાંતિથી, શિસ્તબદ્ધ રીતે તમને કાણે કાણે જિવાડવાનું કાર્ય કરતા પેલા સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ કોષોની શી દશા થતી હશે

(‘નો એમ. આર. આઈ.’ પૃ. ૧૬)

○ લેબોરેટરીમાં પ્રયોગો કરવાના બહાને આખી દુનિયાનાં અળસિયાં, દેડકાં, ઉંદર, સસલાં અને વાંદરાંની નસલો નેસ્તનાબૂદ કર્યાં પછી આ તમારા કહેવાતા હિતેચ્છુઓ (વૈજ્ઞાનિકો)એ એમની અવળચંડી શોધોના અખતરા કરવા ત્રીજા વિશ્વનાં માસૂમ બાળકો પર ડોળો માંડ્યો છે.

(ટીકા લગાઓ : મુખપૃષ્ઠ ૪)

○ વેક્સીનનો શોધક એડવર્ડ જેનર પોતે અગર જો પેદા ન થયો હોત તો આજનાં અને હવે પછી પેદા થનારાં નિર્દોષ બાળકોને એણે કરેલી વાહિયાત શોધના ભોગ ન બનવું પડ્યું હોત.

(ટીકા લગાઓ : પૃષ્ઠ ૫)

○ તમારા સડેલા દાંતના પોલાણમાં તમે હોંશે હોંશે પૈસા આપીને ઠાંસી ઠાંસીને જે ચળકતી ચાંદી પુરાવી છે તે વિશ્વનું બીજા નંબરનું હળાહળ ઝેર પારો છે.

(દાંતમાં ચાંદી : પૃષ્ઠ ૧)

૧ સતત પારાના સંપર્કમાં રહેનારા ડેન્ટિસ્ટોના મગજનું સંતુલન ખોરવાઈ જાય છે, યાદશક્તિ કમજોર થાય છે, કાર્યક્ષમતા ઘટી જાય છે, જ્ઞાનતંતુઓનું આખું નેટવર્ક ખોરવાઈ જાય છે અને અન્ય અનેક ગંભીર પ્રકારની બીમારીઓ થાય છે.

(દાંતમાં સડો : પૃ. ૨૫)

શ્રી મનુ જપીએ પોતાના નામ આગળ ‘ડૉક્ટર’ વિશેષણ લગાડ્યું છે, પણ પોતાની કોઈ શૈક્ષણિક યોગ્યતા પુસ્તિકાઓમાં ક્યાંય નોંધી નથી, કોઈપણ પુસ્તિકામાં એમનો શૈક્ષણિક અને વ્યવસાયિક પરિચય સામેલ નથી. જો તેમની શૈક્ષણિક ભૂમિકા એલોપથીની ન હોય તો એમણે આ અપાર સંભવિતતા ધરાવતા વિજ્ઞાન વિશે અનધિકૃત (unqualified) વિધાનો કરવાથી અળગા રહેવું જોઈતું હતું.

જેમ ચાલાક દવા કંપનીઓ વૈજ્ઞાનિક ઢબે થતા ઔષધ સંશોધનોમાં તારણોને આંશિક રીતે પોતાની ચોક્કસ દવાઓનું વેચાણ વધારવા માટે સ્વાર્થી અને પૂર્વગ્રંથિયુક્ત ઉપયોગ કરી લેતી હોય છે, તેમ શ્રી જપીએ પણ અનેક વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોમાંથી પોતાને અનુકૂળ, અધૂરાં, અવતરણોનો ઝનૂનથી ઠેકઠેકાણે પોતાની પુસ્તિકાઓમાં ઉપયોગ કરી લીધો છે. આમાં લાન્સેટ, જર્નલ ઓફ પીડિયાટ્રિક્સ, બુલેટિન ઓફ વર્લ્ડ હેલ્થ

ઓર્ગેનાઈઝેશન, ઇન્ટરનેશનલ મોર્ટાલિટી સ્ટેટિસ્ટિક્સ, જર્નલ ઓફ અમેરિકન મેડિકલ : એસોસિએશન, બાયો-પ્રોબ ન્યૂઝ લેટર, સ્વિડિશ ડેન્ટલ જર્નલ અને બ્રિટિશ જર્નલ ઓફ ઇન્ડસ્ટ્રિયલ મેડિસિન જેવાં પ્રતિષ્ઠિત તબીબી સામયિકો અને અગ્રગણ્ય વિશ્વસ્તરીય આરોગ્ય સંગઠનોનો સમાવેશ થાય છે. સંશોધનોના જે વિશાળ અહેવાલો ઉપર્યુક્ત સામયિકો અને સંગઠનોએ જનહિતમાં પ્રકાશિત કરેલા છે તેના પ્રતિકૂળતા દર્શાવતા અંશોનો જ સગવડિયો ઉપયોગ કરીને સામાન્ય જનને ગેરમાર્ગે દોરવાનો લેખકે કરેલો પ્રયાસ અક્ષમ્ય છે.

તબીબી સંશોધનોના અંશોનું જ્યારે પણ અવતરણ ટાંકવામાં આવે ત્યારે એક અન્ય બાબત પણ ખાસ ઉલ્લેખ માગી લે છે. તબીબી ઉપકરણો, ઉપચારપદ્ધતિઓ અને ઔષધોની યોગ્યાયોગ્યતા ચકાસતાં અમુક સંશોધનો કેટલાક ચોક્કસ પ્રકારની અપેક્ષાઓ અને પૂર્વગ્રંથિઓથી પ્રેરિત હોય છે. જ્યારે વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા જેવા આધુનિક તબીબી વિજ્ઞાનના સૌથી માન્ય આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરના સંગઠન દ્વારા પ્રકાશિત અભ્યાસો અને અવલોકનોની સત્યનિષ્ઠા અને મૂલ્યનિષ્ઠા સામે અનેક વર્તુળો શંકાની આંગળી ચીંધતાં હોય – કેમ કે વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થાના સંચાલનમાં પણ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરની કેટલીક માતબર દવાકંપનીઓનો રાજકીય હસ્તક્ષેપ રહ્યો છે – ત્યારે કેવળ વ્યક્તિપરક અવલોકનો અને અનુભવોને આધારે કરવામાં આવેલાં આવાં વિધાનોનું તથ્ય શી રીતે માન્ય રાખી શકાય ? જેમકે –

ડૉ. એન્યની મોરિસના જણાવ્યા પ્રમાણે આ રિપોર્ટમાં એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે ડી.પી.ટી. વેક્સીન આપ્યા પછી બાળકોમાં આંકડી, ખેંચ, તાણ ઇત્યાદિ રીએક્શન વધુ પ્રમાણમાં આવતાં હતાં અને તે પણ વેક્સીન આપવાના એક જ દિવસની અંદર થતાં હતાં.

(ટીકા લગાઓ : પૃષ્ઠ ૨૮)

અથવા

મહિલા ડેન્ટિસ્ટો અને ડેન્ટિસ્ટોના દવાખાનામાં કામ કરતી મહિલાઓમાં વાંઝિયાપણું, મૃત બાળકોનો જન્મ અને ગર્ભપાતનું પ્રમાણ વધારે નોંધાયું હતું.

(દાંતમાં ચાંદી : પૃષ્ઠ ૨૪)

એબર્ડીન શહેરની જિલ નામની મહિલાએ વર્ણવેલા અનુભવ પ્રમાણે ‘મારી ગરદનનું એમ. આર. આઈ. કઢાવવાના સમયે મને ભયાનક ડર મહેસૂસ થવા લાગ્યો... હું એકધારી રડવા લાગી અને આખા શરીરે ધૂજવા લાગી... મારા બોલવામાં તોતડાપણું આવવા લાગ્યું... બે અઠવાડિયાં સુધી મને સતત ભયાનક બિહામણાં સ્વપ્નાં આવતાં રહ્યાં’

(‘નો એમ. આર. આઈ.’ : પૃષ્ઠ ૨૩, ૨૪, ૨૫)

વિશાળકાય એમ.આર.આઈ. યંત્રને જોઈને ભયગ્રસ્ત બનેલી મહિલાના અનુભવને એમ.આર.આઈ. પરીક્ષણ વિરુદ્ધમાં ન ટાંકી શકાય. પુસ્તકમાં અન્યત્ર તો એમ.આર.આઈ. પરીક્ષણનો કેન્સર, રક્તમાંના શ્વેતકણની વિકૃતિ, જન્મજાત ખોડખાંપણો, ખેંચ, ચુંબકીય પ્રવાહને કારણે દર્દીનું હૃદય બંધ પડી જવું, ચામડી દાઝી જવાના કિસ્સા, પુરુષ વૃષણમાં શુક્રબીજના વિકાર, મગજના જ્ઞાનતંતુઓના વિકાર, ઇત્યાદિ સાથે સાંકળવામાં આવ્યું છે (નો એમ.આર.આઈ., પૃષ્ઠ ૨૦, ૨૧, ૨૫, ૨૬, ૨૭) જે સત્યથી ઘણું વેગળું અનુમાન છે.

પોતાનો મત આક્રમકપણે વ્યક્ત કરવામાં લેખકની કલમની વાણીએ ઠેકઠેકાણે સંયમ ગુમાવ્યો છે : ટીકા લગાઓ, બીમારી ભગાવો, My Foot ! એડવર્ડ જેનરે કરેલી અવળચંડી શોધને વટાવીને ચરી ખાવા નીકળી પડેલા એના વારસદારોનું એમ કહેવું છે કે બાળકને જન્મ પછીના એક વર્ષની અંદર જુદા જુદા રોગોના જંતુઓ એના શરીરમાં ઘુસાડી દેવામાં આવે તો એ બાળકનું શરીર આપમેળે એવું ઘડાઈ જાય કે હવે પછીની જિંદગીમાં એને આવી કોઈ બીમારી થાય જ નહીં, એ રોગપ્રૂફ થઈ જાય. વાહ... ક્યા બાત હૈ...! તાલીયાં, અરે ભઈ ઔર જોરસે તાલીયાં... પાડી લીધા તાબોટા ? અબ આઈએ... પર્દે કે પીછે ભી એક નજર કર હી લે... ભાંડા ફૂટ ગયા,... સાલ્વા, બધા જ ફોટા સાવ ખોટા પણ આવી શકે છે... હમ અકેલે એક કમરે મેં બંધ હો !

શિષ્ટ આલોચના હંમેશાં સ્વીકાર્ય હોય, પણ અસભ્યતા અને અશ્લીલતાની લગોલગ પહોંચતાં વિધાનો આંખને અને બુદ્ધિને ન ખૂંચે ?

આધુનિક તબીબી વિજ્ઞાનમાં અપૂર્ણતા અને

ક્ષતિઓ તો છે જ : પણ એનું સૌથી જમા પાસું એ છે કે એનું કડક આલોચક એ પોતે જ રહ્યું છે. આધુનિક તબીબી વિજ્ઞાન પોતાની મર્યાદાઓનો પોતાનાં જ સંશોધનો દ્વારા નિખાલસ સ્વીકાર કરતું હોય છે.

આ પ્રકારનાં પુસ્તકોનું પ્રકાશન કરતાં પહેલાં એમાંનું લખાણ તટસ્થ દૃષ્ટિથી વૈજ્ઞાનિક ચકાસણીની એરણે ચઢાવવામાં આવે એવું સહેજે અપેક્ષિત હોય ત્યારે આર. આર. શેઠની કંપની જેવી પ્રતિષ્ઠિત પુસ્તક પ્રકાશન અને વિકેતા સંસ્થા શ્રી. મનુ જપીની આવી પુસ્તકાઓનું, ‘સ્વાસ્થ્ય અને બીમારીઓના સાહિત્યમાં એક ખૂબ જ પોઝિટિવ (?) અભિગમ ધરાવે છે’ – એવા દાવા સાથેની ‘ભાગ્યવંતી ધરા’ શ્રેણી હેઠળ પ્રકાશન કરીને કયો હેતુ સિદ્ધ કરવા માંગે છે ?

ગમે તેટલો વિરોધ કરવા છતાં એલોપથીની શક્તિઓને નકારી શકાય તેમ નથી. તેનો આધાર સંપૂર્ણપણે વૈજ્ઞાનિક છે. આધુનિક માનવજીવનની વિષમતાઓને કારણે ઉદ્ભવતા નિત નવા રોગોના પડકારોને પહોંચી વળવા માટે તે હંમેશાં સજજ રહે છે. રસીકરણ એ આધુનિક તબીબી વિજ્ઞાને ખોળેલું એક એવું અદ્ભુત શસ્ત્ર છે જેનાથી માનવજાતે શીતળા અને બાળલકવા જેવા ગંભીર રોગોને નેસ્તનાબૂદ્ધ કર્યાં છે, એટલું જ નહીં, અન્ય અનેક જીવલેણ રોગો સામેનો સંગ્રામ હજુ જારી છે. ઔષધો, ચિકિત્સાપદ્ધતિઓ અને રોગપ્રતિકારક રસીઓમાં ખામીઓ છે, પણ જીવ-તકનિકી વિજ્ઞાન તેમાં નિરંતર સુધારા કરી રહ્યું છે. આધુનિક તબીબી વિજ્ઞાનની તમામ પ્રક્રિયાઓ માનવજાતિ માટે શક્ય તેટલી સલામત અને નિર્દોષ બને એ માટે તે પ્રયત્નશીલ અને સમર્પિત છે. આધુનિક તબીબી વિજ્ઞાન તેની પવિત્રતા માટે કપરી અગ્નિ પરીક્ષામાંથી સાંગોપાંગ પાર ઊતરી શકે તેમ છે. કઈ ચિકિત્સાપદ્ધતિ સર્વશ્રેષ્ઠ છે તે વાદ કરવો નકામો છે કેમકે દરેક પદ્ધતિને તેની જમાઉધાર બાજુઓ છે. દરેક માનવ સંસ્કૃતિએ પોતાના સમાજની આરોગ્યરક્ષા માટે પોતાની વિશિષ્ટ ચિકિત્સાપદ્ધતિનો વિકાસ કરેલો છે. ભારત, ચીન, મેસોપોટેમિયા, ઇજિપ્ત, પ્રાચીન ગ્રીસ ઇત્યાદિ તમામ પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ પોતાની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા-પદ્ધતિનો વિકાસ કરે છે. ભારતમાં આ રીતે આયુર્વેદ

વિદ્યાનો વિકાસ થયેલો છે. પરંતુ આ તમામ ચિકિત્સાપદ્ધતિઓ પોતપોતાની માતૃસંસ્કૃતિઓથી અનુબંધિત રહી છે અને તેના સીમાડા ઓળંગીને અન્ય સ્થાનોમાં મર્યાદિત જ વિકાસ કરી શકી છે. આની સામે આધુનિક તબીબી વિજ્ઞાન કે એલોપથી વિશ્વવ્યાપી અને સર્વજનલક્ષી બની ચૂકી છે એ એની વિશિષ્ટતા છે. એનો જન્મદાતા સ્વયં વિજ્ઞાન છે; કોઈ સંસ્કૃતિ કે સભ્યતા નહીં. જે સમસ્યા છે તે તબીબી વિજ્ઞાનની નહીં પણ તબીબી વ્યવસાય, તબીબો અને તેમની સાથે સંકળાયેલા સ્થાપિત અને આર્થિક હિતથી સંકળાયેલા ઔષધ ઉદ્યોગ અને અન્ય અનેક તત્ત્વોની છે. તબીબો અને તેમની સાંઠગાંઠ ધરાવતાં અનેક તત્ત્વોની ગેરરીતિઓ (મેડિકલ માલપ્રેક્ટિસ) અને અનૈતિકતાને લગતા મુદ્દાઓ અત્યંત ગંભીર છે એનો ઇનકાર કરી શકાય તેમ નથી. પણ તબીબી વિજ્ઞાનની આલોચના કરતી વખતે આ બધી બાબતોની ભેળસેળ ન થાય એ ખૂબ જરૂરી છે. તબીબી વિજ્ઞાન સ્વયં તો નિરપેક્ષ મૂલ્યો, સત્યનિષ્ઠા અને ઉપયોગિતાના પાયા પર રચાયેલું છે.

દરમિયાન પૂરતી સમજ વિના સાપેક્ષ બુદ્ધિથી આધુનિક તબીબી વિજ્ઞાનની ટીકા અને તેનો વિરોધ કરવાથી સામાન્ય જનતાનું અહિત થાય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. કોઈ એક ચિકિત્સાપદ્ધતિનું ખંડન કરવા

માત્રથી આલોચકનું કર્તવ્ય સમાપ્ત થઈ જતું નથી. આવી ટીકાઓ વાંચનાર વ્યક્તિઓનો એ પદ્ધતિમાંથી વિશ્વાસ ડગી જાય છે, પોતાની સારવાર તેઓ પડતી મૂકે છે, અને માંડ માંડ નિયંત્રણમાં રહેલી એમની વ્યાધિઓ વકરીને એમનો અકાળે ભોગ લઈ લે છે. એઈડ્ઝ, કેન્સર, ડાયાબીટિસ અને હાઈબ્લડપ્રેશર જેવા રોગોમાં આવા કિસ્સાઓ સારવાર કરનાર તબીબો માટે રોજ-બ-રોજના છે. એલોપથીને જાકારો આપવા માત્રથી કામ નહીં ચાલે, એનો અન્ય કોઈ સક્ષમ વિકલ્પ વાચકને આપવાની આલોચકની ફરજ રહેશે – રસીઓનો વિરોધ કરશે તો ત્રીજા વિશ્વનાં ગરીબ, કુપોષિત, અસ્વચ્છ વાતાવરણમાં જીવતાં અસંખ્ય બાળકોને જીવલેણ રોગોથી બચાવવા માટે શું કરીશું ? મેંગેટિક રેઝોનન્સ ઇમેજિંગ (એમ.આર. આઈ.) શરીરના ખૂબ ઊંડાણમાં સંતાયેલા રોગોનું સચોટ નિદાન કરવામાં જે ઉપયોગિતા ધરાવે છે એનો વિકલ્પ શી રીતે પેદા કરીશું ? સડાની પ્રક્રિયાનો ભોગ બનીને અકાળે પડી જતા દાંતનું જતન કરવા માટે તેમાં ચાંદી પૂરવાથી થતા લાભની પૂર્તિ અન્ય શી રીતે કરી શકાય ? ડૉ. મનુ જપી કોઈ તાર્કિક વિકલ્પો ન આપે ત્યાં સુધી એમની આવી પુસ્તિકાઓ માત્ર જનૂની ઉદ્દગારો રૂપ છે.

સદ્ગત શિવલાલ જેસલપુરાને શ્રદ્ધાંજલિ

મધ્યકાલીન ગુજરાતીના સંશોધન-સંપાદનમાં કાર્યરત રહેલા ડૉ. શિવલાલ જેસલપુરા (જ. ૩-૫-૧૯૧૮, અવ. ૨૫-૨-૨૦૦૭) એ ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’ (તુળજા રામકૃત)ની શાસ્ત્રીય વાચના તૈયાર કરીને પીએચ.ડી. પદવી મેળવી એ પછી ‘લાવણ્યસમયની લઘુકૃતિઓ’, ‘પ્રાચીન-મધ્યકાલીન બારમાસાસંગ્રહ’, વગેરે સંપાદનો પણ આપ્યાં. p આપણા ત્રણ ઉત્તમ કવિઓનું સમગ્ર કાવ્યલેખન – ‘નરસિંહની કાવ્યકૃતિઓ’, ‘પ્રેમાનંદની કાવ્યકૃતિઓ’, ‘અખાની કાવ્યકૃતિઓ’ – વાચકો-અભ્યાસીઓને હાથવગું કરી આપ્યું એ તેમની મહત્ત્વની સેવા ગણાય. આ ત્રણેમાં એમણે કૃતિઓની યથાશક્ય સંશોધિત વાચના પણ આપી છે. p વિરલ થતા જતા મધ્યકાલીન અધ્યયનના ક્ષેત્રે ડૉ. જેસલપુરાની વિદાયે અવકાશ સજ્યો છે.

– સંપા.

અવલોકનો

વિદેશી વાર્તાવૈભવ – અનુ. પંકજભાઈ સોની

ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૦૫, ડે. ૧૭૬, રૂ. ૭૫/-

વિદેશી વાર્તાઓના ગુજરાતી અનુવાદો આપણને સુલભ થતા રહે છે. એમાં, પંકજભાઈ સોનીએ કરેલો આ અનુવાદ એક સારા ઉમેરારૂપ છે એટલું જ નહીં, ગુજરાતીની કેટલીક વિશિષ્ટ લઘુશૈલીને અનુવાદમાં ઉપસાવી આપી હોવાને કારણે એ નોંધપાત્ર પણ છે.

પંકજભાઈ અંગ્રેજીના એક વરિષ્ઠ, ને હવે નિવૃત્ત, અધ્યાપક છે. અંગ્રેજી ભાષા-સાહિત્યના, કારકિર્દી પર્યતના ઘરોબાને કારણે એ ભાષાની કેટલીક લાક્ષણિક ઝીણવટો એમણે પકડેલી હોય. એ સાથે જ, ગુજરાતીના ભાષાવ્યવહાર અને વાણીવ્યવહારની ઝીણી અભિવ્યક્તિરેખાઓ પણ એમના આ અનુવાદકર્મમાં ઊભાતી આવી છે એથી એમના અનુવાદો સહજ ગુજરાતી ઘાટ પામ્યા છે. એ રીતે, એ સુવાચ્ય અને રસપ્રદ પણ બન્યા છે.

થોડાંક દૃષ્ટાંતો લઈએ : ‘પતિ-પત્ની વચ્ચે એ બાબત ટપાટપી મને સંભળાતી.’ (પૃ. ૩); મા મને... પિતાજીનો પટારો ફેંદવા દે’ (પૃ. ૪), ‘ઠરીને ઠીકરું થઈ જશે’ (૬૫), તમે... ઉભેટે ચડેલા છો (૬૫) – એવા શબ્દપ્રયોગોમાં; ‘ફળિયા જેવું કંઈ લાગે જ નહીં... કોઈ રસ્તો ખૂણિયો તો કોઈ વાંકો (પૃ. ૮૮); ‘ભટકતા, અટવાતા નિઓનાં ટોળાં હાવર્ડ થિયેટરમાં ઠીકઠીક પૈસા ઉતારી લે છે’ (પૃ. ૧૧૨) – એવાં વર્ણનોમાં અને ‘અરે બસ, બસ. ખમ્મા ખમ્મા’ (પૃ. ૧૮), ‘અરે ઊભો રહે, સાલા ચોર !’ (પૃ. ૪૩), ‘ભલા આદમી, તાનમાં ન આવી જાવ’ (પૃ. ૫૮) – એવા અભિવ્યક્તિવર્ણનોમાં ગુજરાતીના તળ રૂપનો નિખાર આપણને વરતાય છે. ને અનુવાદના ભાર વિનાની મોકળાશથી વાર્તાઓને આપણે આસ્વાદી શકીએ છીએ.

અનુવાદમાં સ્રોત ભાષાના મૂળ લેખનને વફાદાર

રહીને પણ એ ભાષાના કેટલાક આકમણમાંથી બચી નીકળવાનું હોય છે નહીં તો અનવધાનની ક્ષણોમાં એ આકમણનો ભોગ લક્ષ્ય ભાષામાં થતી રજૂઆત બનતી હોય છે. અપવાદ રૂપે, આવાં બે-ત્રણ સ્થાનો પણ આ અનુવાદમાં જડશે જેમકે ‘મારે કુટુંબ દર્શાવતું પેલું રમકડું ખરીદવું છે.’ (પૃ. ૮), ‘ચા પીતી વખતે તેને પીવાનો અવાજ કરવાની કુટેવ હતી (પૃ. ૧૧). આવાં સ્થાનોમાં, યોગ્ય પર્યાયો યોજવાની આ અનુવાદકર્મમાં ક્ષમતા હોવા છતાં ઝોંકું ખવાઈ ગયું છે.

આપણે ત્યાં થતા અનુવાદોમાં ક્યારેક, પસંદ કરેલી વાર્તાનું મૂળ શીર્ષક શોધ્યું ન જડે એવી સ્થિતિ હોય છે. એને બદલે પંકજભાઈએ, જે વાર્તાઓ લીધી છે એના લેખકોના, એમના જીવનસમયના નિર્દેશ સાથેના સંક્ષિપ્ત-સઘન પરિચયો આપ્યા છે. ને એમાં એમની મુખ્ય સાહિત્યિક કામગીરી અને મહત્ત્વની વાર્તાઓના નિર્દેશ કર્યા છે ને અનુવાદ માટે લીધેલી વાર્તાઓનું મૂળ શીર્ષક પણ એમાં નોંધ્યું છે. વાર્તાઓ એમણે ક્યાંથી લીધી એ સ્રોત (સોર્સ) પણ એમણે નોંધ્યા હોત તો મૂળ વાર્તા સાથે આ અનુવાદની તુલના કરવાની સુવિધા ઊભી કરી આપી શકાઈ હોત. એ ઉપરાંત, વાર્તાઓ અંગેનો એમનો એક અભ્યાસલેખ પણ આ અનુવાદગ્રંથને વધુ સમૃદ્ધ કરી શક્યો હોત.

અહીં અનૂદિત કરેલી ૧૬ વાર્તાઓમાં જ્ઞાન કાફકાની ‘હંગર આર્ટિસ્ટ’, ચેખવની ‘ધ બેટ’, ટોલ્સ્ટોયની ‘ટૂ ડિયર’, ઓ હેન્નીની ‘ધ લાસ્ટ લીફ’, હેમિંગ્વેની ‘અ ક્લીન વેલ લાઈટ ડ પ્લેઈસ’નો સમાવેશ છે એ પંકજભાઈની પસંદગીસૂઝ પણ દર્શાવે છે.

પંકજભાઈએ કેટલીક ગુજરાતી વાર્તાઓના અંગ્રેજી અનુવાદો આપ્યા છે એ પણ એમની ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય-પ્રીતિનું નિર્દેશક છે.

– રમણ સોની

અરધી સદીની વાચનયાત્રા : ૪ – સંપા. મહેન્દ્ર મેઘાણી
લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ, ભાવનગર, ૨૦૦૬. ૩. ૪૮૬, ૩. ૭૫ (૧૦
નકલ ૩. ૫૦૦)

મહેન્દ્ર મેઘાણીએ ગુજરાતી સાહિત્યલેખન અને બીજું કેટલુંક વૈચારિક લેખન, પસંદ કરીને, લાખો વાચકો સુધી પહોંચાડવાનું જે પુણ્ય કાર્ય કર્યું છે તેથી કેટલાક એમને ‘ગ્રંથના ગાંધી’ એવું બિરુદ આપે છે. એક કાળે ત્રિશ્વ અખંડનંદજીએ સસ્તું સાહિત્ય ગુજરાતને સુલભ કરેલું તેવા ગજાનું કામ મહેન્દ્ર મેઘાણીએ લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ દ્વારા કર્યું છે.

‘અરધી સદીની વાચનયાત્રા’નો ચોથો ભાગ ઓક્ટોબર-૦૬ માં બહાર પડ્યો. અને આ ચોથા ભાગ સાથે ૭૫૦ જેટલી કલમો ૨૫૦૦ પાનાંમાં વાચકને પ્રાપ્ત થઈ છે. પુસ્તકનો પહેલો ભાગ ૨૦૦૩માં પ્રગટ થયેલો. ચાર વર્ષમાં ત્રણ ભાગની મળીને લાખેક નકલો વહેતી કરેલી. હવે લાખનો આંકડો વટીને ઘણો આગળ પહોંચી ગયો હશે. આ છેલ્લા ભાગની કિંમત કાગળ-છપાઈમાં ભાવ વધારાને કારણે વધારવી પડે તેમ હતી તો પ્રકાશકે તેમ નહિ કરીને દોઢસોએક પાનાં વાચકને ઓછાં આપ્યાં છે.

મૂળે ખ્યાલ પાંચેક ભાગ આપવાનો હતો અને હજુ ત્રણેક ભાગ પ્રગટ થઈ શકે તેટલી સામગ્રી સંપાદક પાસે પડેલી હોવા છતાં મહેન્દ્રભાઈ આ વાચનયાત્રા અહીં પૂરી કરે છે. કારણ ? ‘૮૪મા વર્ષે શરીર થાક અનુભવે છે, આંખો અને સ્મૃતિ પણ સ્વભાવિક રીતે ઝાંખી પડતી જાય છે. કામ કરવાની શક્તિ ઓસરી રહી છે.’

ઓગણીસમી અને વીસમી સદીના સંસ્કારઘડતરમાં યોગદાન આપનાર અગિયાર જેટલાં સામયિકોને આ ગ્રંથ સંપાદકે અર્પણ કર્યો છે.

પુસ્તકને અંતે લેખકસૂચિ, પુસ્તકસૂચિ અને સામયિકસૂચિ તથા શરૂઆતમાં નવ પાનાંની અનુક્રમણિકા આપવામાં આવેલ છે.

આપણે ત્યાં સાહિત્ય પરિષદે ક્યારેક કેટલાક લેખકોની બાદબાકીનું કામ પણ કર્યું છે. એનાં કારણો સાહિત્ય અને કલાનાં ચોક્કસ ધોરણો અથવા તો અન્ય જ કોઈ હોઈ શકે છે. પરંતુ આ સંપાદકને એવાં કોઈ

ધોરણો નડતાં નથી અને એથી અહીં નહીંવત જાણીતા કવિ દીપક બારડોલીકર જેવાઓની ઘણીબધી રચનાઓ જોવા મળે છે.

કેટલુંક અવનવું કામ પણ અહીં જોવા મળે છે. ૭૨ જેટલી કાવ્યપંક્તિઓ અને અંતે તેના ૪૮ કવિઓ આપવામાં આવેલ છે. ‘કૌન બનેગા કરોડપતિ’ જેવો કાર્યક્રમ બનાવવા આ પંક્તિઓ સુરેશ દલાલને અર્પણ કરી છે. રવીન્દ્ર જીવનની ત્રણથી વધુ પાનાં ભરીને અહીં સાલવારી સુધ્યાં આપવામાં આવી છે. આશ્ચર્યજનક રીતે ‘ગુરુદેવ ઔર ઉનકા આશ્રમ’ નામના શિવાનીના પુસ્તકમાંથી જે સાત પાનાં આપવામાં આવ્યાં છે તેમાં ચારેક ચિત્રો પણ લખાણ સાથે રજૂ કરાયાં છે. નોબેલ પારિતોષિક મેળવનાર અરબી ભાષાના એકમાત્ર નવલકથાકાર નજીબ મહફૂઝનો એક વિચાર મમળાવવા જેવો છે : ‘માણસ હુશિયાર છે કે નહિ તે એણે આપેલા જવાબ પરથી આપણે કહી શકીએ. એ શાણો છે કે કેમ તે એના સવાલો પરથી.’ પુસ્તકમાં બધા ટાઇપ (અક્ષરો) સરખા નથી પાન-૩૩ ઉપર બે ચાર પ્રકારના ટાઇપ તમને જોવા મળે છે. કાકા કાલેલકર ગ્રંથાવલીમાંથી ૧૦થી વધુ પાનાં સર્ળંગ સંપાદિત કરીને ‘મારી વાચનકથા’ રૂપે આપવામાં આવ્યાં છે.

સુરેશ જોષી વિષેના પુસ્તક ‘સોનગઢનો કળાધર’ (સંપાદક – ગીતા નાયક) વિશે ચાર-પાંચ લીટીની ધ્યાન ખેંચતી નોંધ જોવા જેવી છે. જ્યાં જ્યાંથી જે કંઈ જીવનોપયોગી લાગે તે એકત્રિત કરતા રહેવું અને અનુકૂળતાએ તે પુસ્તક સ્વરૂપે મૂકવું તેવો ખ્યાલ સંપાદકનો રહ્યો છે. ‘થેંક્યુ, પપ્પા !’ પુસ્તક વિશે પણ તેમણે ચાર લીટી લખીને તેમાંથી થોડું વાચન રજૂ કર્યું છે. અહીં પ્રકાશ ન. શાહ, ગુણવંત શાહ, કાંતિ શાહ, અચ્યૂત યાજ્ઞિક, વગેરેના ૨૦૦૬ના લેખોમાંથી પણ અંશો લેવાયા છે. ગાંધી વિશેનાં અને ગાંધીનાં બન્ને પ્રકારનાં લખાણો સારી એવી માત્રામાં છે, તે જ રીતે ટાગોરનાં પણ. કેટલાંક લખાણો નીચે કોઈ સામયિક કે પુસ્તકનું સૌજન્ય જણાવાયું નથી તેના મૂળ વિશે શું સમજવું ? મહેન્દ્ર મેઘાણીનાં કુલ છ લખાણમાંથી પાંચ નીચે સૌજન્ય નથી તેથી અહીં પહેલવારકા છે એમ સમજવું રહ્યું.

આમ તો જે કોઈ બહુ વાંચનારા છે અને જેમની ઘડાયેલી દષ્ટિ સર્વત્ર ફરી વળતી હોય છે તેવા વાચકોએ પણ આવું કામ કરવા જેવું ખરું. પરંતુ એ બધાને મહેન્દ્રભાઈની સફળતા વરે કે કેમ તે સવાલ ઊભો રહે ! હિન્દી ફિલ્મના ગીતકારો સુધી મહેન્દ્રભાઈની દષ્ટિ ફરી વળી છે. શિરીષ કણેકરનાં બે પુસ્તકો અને ‘ગાતા રહે મેરા દિલ’ પુસ્તકમાંથી શૈલેન્દ્ર સાહિર ઇન્દિવર વગેરે પણ અહીં જોવા મળે છે. મહેન્દ્રભાઈનું આ અવનવું પણ આવકાર્ય પાસું છે.

ચારેય ભાગના કવર પેઈજ ઉપર ‘મિલાપ (૧૯૫૦-૭૮)નાં કેટલાંક મુખપૃષ્ઠો, દાયકાઓ અને લેખકોના નામોવાળી ઘડિયાળ અને મહેન્દ્રભાઈના હસ્તાક્ષર તથા સંપાદનની તેમની પ્રક્રિયા જોવા મળે છે. ‘લોકો વાંચતા નથી’ અને ‘લોકો ખરીદતા નથી’ આ બન્ને વાતોને તેમણે આ ચાર ભાગો રજૂ કરીને જે લપડાક મારી છે તે ગુજરાત વિશે અને તેના વાચકો વિશે જૂઠા ભ્રમ ફેલાવનારાઓને લાંબો સમય સુધી ચચચા કરશે.

— ડંકેશ ઓઝા

૪

પરિચય પુસ્તિકા :

જોતીરાવ ફુલે, અમૃત ઘાયલ, મકરંદ દવે

પરિચય ટ્રસ્ટ, ચર્ચા રોડ, મુંબઈ, ૨૦૦૫, મુખ્ય વિકેતા : ઇમેજ, મુંબઈ - અમદાવાદ પ્રત્યેક પુસ્તિકા કા. ૪૮, રૂ. ૧૦/-

પરિચય ટ્રસ્ટે પરિચય પુસ્તિકા શ્રેણી દ્વારા વિવિધ વિષયોનો પરિચય કરાવવાની જે પરંપરા સ્થાપિત કરી છે તે પ્રશસ્ય છે. જે-તે ક્ષેત્રના તજજ્ઞો પાસેથી વિવિધ વિષયો અને ક્ષેત્રોને આવરી લઈને ટૂંકો પરિચય મળે છે. એવી કેટલીક પરિચય પુસ્તિકાઓ વિશે -

‘જોતીરાવ ફુલે’ : મહારાષ્ટ્રના ૧૯મી સદીના જાણીતા સમાજસુધારક, કર્મનિષ્ઠ, સત્યશોધક સમાજના સ્થાપક મહાત્મા જોતીરાવ ફુલેનો સર્વાંગીણ પણ સંક્ષિપ્ત પરિચય જાણીતા લેખક અને અંગ્રેજીના પ્રાધ્યાપક સંજય શ્રીપાદ ભાવેએ કરાવ્યો છે. જોતીરાવ ફુલેનું જીવનવૃત્તાંત એમના જીવનની મહત્ત્વની ઘટનાઓનો સુરેખ ચિતાર આપી વર્ણવ્યું છે એમાં લેખકનું તાટસ્થ્ય નોંધપાત્ર છે,

છતાંય વિષય પ્રત્યેની એમની નિરૂબત જોતીરાવનાં કાર્યો, એમણે લખેલાં પુસ્તકોની એક પછી એક ચર્ચા, જોતીરાવના દષ્ટિકોણને સમજવાની મથામણ, જોતીરાવ વિશે લખાયેલાં પુસ્તકો-લેખો-યોજાયેલ પરિસંવાદ વગેરેની વિગતવાર માહિતી દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. આટલી નાની પુસ્તિકામાંથી પણ જોતીરાવના વિચારો, કાર્યો, વિચારસરણી, સંસ્થાની કામગીરી વગેરેનો ખ્યાલ મળે છે. શૂદ્રો, શૂદ્રાતિશૂદ્રો, સ્ત્રીઓ, ખેડૂતો, મિલમજૂરો કે બાળકો દરેકને થતા અન્યાયો સામે ઉચ્ચ વર્ગ, શાસકવર્ગ સામે ખુમારીથી, મન-વચન-કર્મના ઐક્યથી અને હિંમતથી ઝઝૂમેલા શ્રી જોતીરાવ અને એમનાં પત્નીનું લેખકે સુરેખ, સરળ, લક્ષ્યગામી રસાળ અને પ્રવાહી શૈલીમાં ચરિત્ર ઉપસાવ્યું છે.

‘અમૃત ઘાયલ’ : જાણીતા કવિ અને ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક વિનોદ જોશી દ્વારા મળેલો આ પરિચય સાહિત્યિક સ્પર્શવાળો બન્યો છે. ગઝલના સ્વરૂપની ટૂંકી સમજ અને વિકાસરેખા આપીને ‘ઘાયલ’ ગઝલક્ષેત્રે કરેલા નોંધપાત્ર પ્રદાનને એમણે બિરદાવ્યું છે. ‘રાત તો જુઓ’ નામની ગઝલનો આસ્વાદ કરાવી એના ભાષાકર્મની તપાસ કરીને ‘ઘાયલ’ની સર્જકતાની ઊંચાઈનો એમણે ક્યાસ કાઢી બતાવ્યો છે.

સમગ્ર સર્જન નિમિત્તે ‘ઘાયલ’ના તળપટ્ટી ભાષાના ઉર્દૂભાષાના શબ્દપ્રયોગોની પણ ઝીણવટથી નોંધ લેવાઈ છે. પ્રયોગવૃત્તિ અને પ્રયોગોની મર્યાદાને પણ સદષ્ટાંત ચર્ચા છે. વિવિધ શે’રમાં વ્યક્ત થતા ભાવસંવેદન, ભાવમુદા, કવિકસબ અને કવિમિજાજનો પરિચય સદષ્ટાંત કરાવ્યો છે. ગઝલ-પ્રસ્તુતિની ઘાયલની છટાનું એક સુરેખ શબ્દચિત્ર એ ‘ઘાયલ’નો એક વધુ પરિચય બને છે.

‘મકરંદ દવે’ : ડૉ. અશોક વૈદ્ય ઔષધિના સંશોધન ક્ષેત્રે દેશ-વિદેશમાં નામના મેળવી ચૂકેલા તબીબ-સંશોધક છે. કવિ મકરંદ દવેના સગા ભાણેજ હોઈ આ પુસ્તિકામાં કવિનો પરિચય અંગત ધોરણે પણ કરાવ્યો છે, ને મકરંદ દવેનું બાળપણ, યુવાની, સર્જન-સાધના વિશેની અંતરંગ માહિતી આપી છે. સ્વામીનારાયણી પરિવારમાં મકરંદભાઈનો જન્મ, કુટુંબના ભાવ-ભક્તિ, ધ્યાન-સાધનાભર્યા વાતાવરણમાં ઉછેર, એના પ્રભાવે જીવનમાં

રસાયેલી આધ્યાત્મિકતા એમના સર્જનમાં પણ વ્યાપી રહી. લેખક કવિની સર્જક પ્રતિભાને પોતાની રીતે મૂલવતાં કહે છે કે - ‘કવિએ પોતાની દષ્ટિ સમક્ષ એક બીજો આદર્શ રાખ્યો છે - સરળ-સરસતાનો - ...કવિશ્રી મકરન્દ દવેને હું આપણા ગુજરાતી, બલ્કે ભારતીય જીવનને અભિવ્યક્તિ આપનાર ગણું છું.’

કવિતાનાં અવતરણો સાથે કવિના વિશિષ્ટ ભાવસંવેદનને પણ લેખકે જોડી આપ્યાં છે. માતાની સેવા કરતા મકરન્દ દવેનું હૃદયસ્પર્શી કે કુન્દનિકાબહેન સાથે ‘નંદિગ્રામ’ સ્વપ્નને સાકાર કરતા મકરન્દભાઈનું ભાવનાત્મક ચિત્ર આલેખ્યું છે. અંગત સંબંધી પાસેથી મળતો પરિચય હોઈને ઘણી અંગત ઘટનાઓ પર પ્રકાશ ફેંકે છે અને કવિના મનોજગત અને ભાવજગતને જુદી દષ્ટિથી જોવાનું માધ્યમ બની રહે છે.

- ઉર્વી તેવાર

r

પરિચય પુસ્તિકા :

‘આઈન્સ્ટાઈનનું વિજ્ઞાનજગત’,
‘વિખ્યાત મ્યુઝિયમ્સ’, ‘પુસ્તકોનું ગામ’

પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, ૨૦૦૫

ખગોળવિજ્ઞાનના તજજ્ઞ તથા સંશોધક જે. જે. રાવળ દ્વારા લખાયેલ ‘આઈન્સ્ટાઈનનું વિજ્ઞાનજગત’ પુસ્તિકા જ્ઞાન-વિજ્ઞાન સંદર્ભે મહત્ત્વની બની રહે છે. વાચકને આઈન્સ્ટાઈનના વિજ્ઞાન-જગતમાં સહજ રીતે પ્રવેશ કરાવવા માટે લેખકે માનવીનાં નિરીક્ષણો અને તેને પ્રાપ્ત એવી માનવબુદ્ધિના પરિણામરૂપ શોધોને વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન તથા વિદ્વાનોનાં મંતવ્યો સાથે વણી લઈને સરસ ઓલખન કર્યું છે. આઈન્સ્ટાઈનની વાત થતાં છેક આદિમાનવીય અવસ્થાથી બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ-રચના સુધીની ઝીણવટપૂર્વકની રજૂઆત સાદી, સરળ તથા ક્વચિત વાતચીતની શૈલીમાં એમણે કરી છે. ભિન્ન ભિન્ન વૈજ્ઞાનિકોના મતોનું ખંડન-મંડન, તારાઓનું પ્રદાન, પૃથ્વીનું પરિભ્રમણ, ગ્રહોની ગતિવિધિ તથા ગુરુત્વાકર્ષણ બળની ચર્ચા આઈન્સ્ટાઈનના સાપેક્ષવાદની ભૂમિકારૂપે ઉપકારક નીવડે છે. એ દષ્ટિએ આ પુસ્તિકા કેવળ માહિતી પ્રદાન

ન કરતાં આનંદ પ્રદાન પણ કરે છે.

જાણીતાં લેખિકા જ્યા મહેતા લિખિત ‘વિખ્યાત મ્યુઝિયમ્સ’ પુસ્તિકામાં વિગતોનું ઊંડાણ જોઈ શકાય છે. આજે ભુલાતી જતી અથવા જીવંત રાખવા પ્રયત્ન કરવો પડે એવી પ્રવૃત્તિઓમાંની એક તે મ્યુઝિયમ ! અહીં ‘મ્યુઝિયમ’ શબ્દ પરિચય, હેતુ, વિકાસ, અન્ય નામો, જરૂરિયાત, કાર્યક્ષેત્ર, પ્રવૃત્તિઓ, પ્રકારોની ચર્ચા - એવાં પેટાશીર્ષકો દ્વારા ટૂંકમાં છતાં સ્પષ્ટ રીતે કરી છે.

વળી, એક માધ્યમ તરીકે અને અંધજનોને પણ શિક્ષણમાં એ કઈ રીતે ઉપયોગી નીવડે છે, એની સમજ આપી છે. આ મૂર્ત માધ્યમને જીવંત રાખવા પ્રજા તેમજ વહીવટદારોએ લેવાની કાળજી અંગેનાં સૂચનો પણ મહત્ત્વનાં બની રહ્યાં છે. અહીં જે વધુ રસપ્રદ છે તે ભારત-વિદેશના વિખ્યાત મ્યુઝિયમ્સની વિશેષતા તથા એના ઇતિહાસની રોચક માહિતીને પ્રવાહી ભાષામાં વ્યક્ત કરી છે તે. આ પુસ્તિકાનું વાચન મ્યુઝિયમ પરત્વે રસ જગાડનાર બની શકે તેમ છે.

‘ઇમેજ’ પબ્લિકેશન સાથે સક્રિય રીતે જોડાયેલા તેમજ કવિ-ચરિત્રકાર-નવલકાર મહેશ દવેએ ‘પુસ્તકોનું ગામ’ નામે પરિચય પુસ્તિકા આપી છે, તે આજના સમયમાં કુતૂહલ જગાડનાર બની રહે છે. ‘પુસ્તકોનું ગામ’નો વિચાર કાલ્પનિક લાગે પણ ઇંગ્લેંડના વેલ્સ વિસ્તારના રિચાર્ડ બુથ નામના રહીશે તેને વાસ્તવિક રૂપ આપ્યું છે. ‘આખાય વિશ્વમાંથી પુસ્તકો ખરીદી લાવો ને પછી આખું વિશ્વ ખરીદી કરવા તમારે ત્યાં આવશે.’ - એવો સફળ વિચાર હે-ઓન-વાય નગરને ‘પુસ્તકનું ગામ’ તરીકે નામના અપાવે છે. આ પુસ્તિકા અનેક વિશેષતાઓથી સભર છે. રમણીય ટુરિસ્ટ સ્થળ તરીકે વિકસિત આ અનોખા નગરની ખાસિયતો, વિકાસ, ભૂગોળ અને નગરમાં આવેલાં ઓગણચાલીસ પુસ્તકઘરોનાં સેકન્ડહેન્ડ બુક્સની આપ-લે કરનારા વિશ્વના મોટામાં મોટા બુક સ્ટોલ ‘ચિચાર્ડ બુથ્સ’ પાછળના ઇતિહાસની આછી પાતળી રૂપરેખા તેમજ પુસ્તિકામાં ચિત્રો, નગરના નકશા, ફોટોગ્રાફ્સ માહિતીપ્રદ છે. વળી, સફેદર આઝમી, જવાહરલાલ નહેરુ, ‘હે-ઓન-વાયના પુસ્તકઘરો’ પ્રચલિત કાવ્યનો ગુજરાતી અનુવાદ પુસ્તિકાને વધુ રસપ્રદ બનાવે છે.

- પન્ના ત્રિવેદી

મલક (નવલકથા) : દલપત ચૌહાણ

તટસ્થ સાક્ષીભાવની તાદૃશતા

– ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા

સાહિત્યમાં હિજરત કે સ્થાનાન્તર એ જાણીતું વિષયવસ્તુ રહ્યું છે. બાઈબલમાં મેઝિઝના નેતૃત્વ હેઠળ ઈજિપ્તમાંથી યહૂદીઓની હિજરત મુક્તિનો માર્ગ છે; જહોન સ્ટાયનબેકની નવલકથા ‘ધ ગ્રેસ ઓવ રોથ’માં ઓકલાહામથી કેલિફોર્નિયા તરફની હિજરત ફળદ્રુપ ભૂમિની દિશા છે; ભારતીય કાવ્યસાહિત્યમાં નજીકના ભૂતકાળમાં મલયાલી કવિ અય્યપ્પા પણિક્કરના દીર્ઘકાવ્ય ‘ગોત્રયાન’માં આર્યોની દક્ષિણના દ્વીપકલ્પ તરફની હિજરત અજાણ્યા પ્રદેશ પરનું આક્રમણ છે. આ બધી અ-દલિત હિજરતોમાં મુક્તિનો સ્વર્ગનો કે નવા પ્રદેશને પામ્યા કરવાની ગતિનો એક વિધાયક અનુભવ છે.

પણ, દલિત સાહિત્યમાં હિજરત એક ન-કરાત્મક અનુભવ છે. અહીં હિજરત એક છાનામાના ઉચાળા ભરવાની ક્રિયા બની રહે છે. ભયથી ઉચાળા ભરતા ભયભીત દલિતોની આગળ પણ ભય સિવાય કશું જ અચ્યું નથી હોતું. એક ભયથી બીજા ભય તરફ, એક શોષણ-દમનથી બીજા શોષણ-દમન તરફની એ ગતિ બની રહે છે. દલિતોની આવી હિજરતો વિશે આનંદી પટેલે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી સંશોધન કર્યું છે અને આ સંશોધનનું દલપત ચૌહાણે ‘હયાતી’ (માર્ચ ૨૦૦૬)માં અવલોકન પણ કર્યું છે. દલપત ચૌહાણ એ માટે પૂરતા અધિકારી છે; કારણ કે કાયદાઓ હોય, ભારતીય સંવિધાનનો આધાર હોય તેમ છતાં દલિતોને માનવ-અધિકારથી વારંવાર વંચિત રાખવામાં આવ્યા છે, એવી વાસ્તવિકતાને દલપત ચૌહાણે વર્ષો પૂર્વે ૧૯૮૧માં પોતાની ‘મલક’

લઘુનવલમાં પ્રત્યક્ષ કરી આપી છે. આશ્ચર્ય એ વાતનું છે કે નરી જાતસંડોવણી સાથે લખાયેલી એકસ્તરીય ‘આંગણિયાત’ નવલકથાને જે રીતે પોંખવામાં આવી છે એની સામે તટસ્થ ભૂમિકાથી લેખનની રચનારીતિનું હીર પ્રગટ કરતી દલપત ચૌહાણની લઘુનવલ ‘મલક’ વિશે એકાદ બે અપવાદ સિવાય ભાગ્યે જ ઝાઝી વાત થઈ છે.

આ લઘુનવલનું કથાનક એક દલિત પુરુષના અ-દલિત પરિણીત સ્ત્રી સાથેના સંબંધનું, એ સંબંધમાંથી ઊભા થતા તણાવનું અને અંતે એને કારણે કરવી પડતી હિજરતનું છે. પણ કથાનક તો અહીં બહાનું છે. અહીં કોઈ નાયક કે નાયિકા નથી. અહીં હિજરત કરતા દલિતોની ભીતર ગામલોકોના સંબંધો અને સંઘર્ષોથી ઊભા થયેલા અનુભવોનાં એક નહીં પણ અનેક સ્મૃતિજગત એક સાથે પછડાટો લેતાં રહે છે. દલિતોની હિજરત માટેની છૂપી તૈયારી, આગળ વધતી હિજરત અને આગળ વધતી હિજરત સાથે દલિત પાત્રોની ખૂલતી આવતી સ્મૃતિકથાઓ – એ રીતે ૧૬ પ્રકરણોમાં વિસ્તરેલી રચનારીતિને કારણે સાદું કથાનક રસપ્રદ બન્યું છે. એમની સ્મૃતિકથાઓ પ્રથમ પુરુષમાં નહીં પણ ત્રીજા પુરુષના કથક અવાજમાં રજૂ થતી હોવાથી દલિત પાત્રોની નરદમ બોલીને મળતો શિષ્ટ ભાષાનો સતત સંપર્ક કથાનકને સુગમ રીતે ગ્રાહ્ય બનાવે છે. ભાષા અને રચનારીતિ પરત્વેનો આ કથાવિવેક પણ નોંધપાત્ર છે.

ગામથી અલાયદો દૂર દલિતોનો વાસ હોય એ સામાજિક વ્યવસ્થા પોતે જ મૂળમાં અ-માનવીય છે. આ

અમાનવીય વ્યવસ્થા પાછળ ધર્મસંસ્કાર સાથે સંકળાઈ આવેલી અ-દલિતોની અસ્પૃશ્યતાની માન્યતા પડેલી છે. આ માન્યતા હિંસકતાને અને અવૈધ વ્યવહારોને ભ્રાન્ત પ્રમાણભૂતતા કે નૈતિકતા તરફ ખેંચી જાય છે. આથી અદલિતો એક ક્ષણ માટે પણ પોતાના કૃત્યને હિંસક કે અવૈધ ગણતા નથી બલકે એને પોતાનો અધિકાર સમજે છે. આ લઘુનવલમાં એક બાજુ છગન, ભીમો, ગોકળ, ભગત, મનો, જીનો ને ભગો છે તો બીજી બાજુ નારસંગ વજેસંગ અને માનસંગ છે. નારસંગ, વજેસંગ, માનસંગ જેવા અદલિતોએ દલિત સ્ત્રીઓ સાથે વારંવાર અવૈધ વ્યવહાર કર્યો છે. ક્યારેક હિંસા, હત્યા કે મારપીટ પર ઉતરી આવ્યા છે. પણ આનાથી ઊલટો એક પ્રસંગ બને છે. અદલિત પરિણીત સ્ત્રીનો દલિત પુરુષ તરફનો આક્રમક અવૈધ વ્યવહાર ખુલ્લો પડતાં, કથાનકે અહીં આકાર લીધો છે. સમસ્ત દલિત સમુદાય પર મોટી તવાઈ ઉતરી આવી છે. આજ સુધી અદલિતોએ દલિતોના વાસ પર પથ્થરો ફેંકી આક્રમણો કર્યા છે પણ હવે વાસને દલિતો સહિત બાળી મૂકવા સુધીની નોબત આવી પહોંચી છે. અસહાય દલિતો માટે હિજરત કર્યાં સિવાય કોઈ છૂટકો નથી. ગામનું જ અંગ અને ગામ માટેનું જ અંગ હોવા છતાં એમની સાથેનો ગામનો આ અમાનુષ વ્યવહાર રચનાના કેન્દ્રમાં આવે છે.

આ પરિસ્થિતિ બીજા પણ એક વિચાર તરફ સંકેત કરે છે; મનુષ્યો પોતે પોતાને જ હલકા ગણતા થાય, એવી ગ્રંથિનું નિર્માણ કરવું એનાથી મોટો કોઈ સામાજિક કે નૈતિક અપરાધ હોઈ ન શકે. મનુષ્યોને આ કક્ષાએ જીવવા માટે લાચાર કરતી આ વ્યવસ્થાને, એનો શિકાર બનેલી દલિત ચેતના પોતે ભીતર રહીને જુએ ત્યારે કઈ રીતે જુએ એ તો માત્ર દલિત સાહિત્યકાર જ વર્ણવી શકે. ‘મલક’માં આવી અ-પૂર્વ સંવેદના બેએક પ્રસંગોમાં વ્યક્ત થઈ છે એ ખાસ જોવી પડશે.

પહેલો પ્રસંગ જીવાની સ્મૃતિમાં આવતો હેમરાજની ભેંસના મૃત્યુનો છે. ચમારને લઈને વાસના ચારપાંચ પુરુષો અને ત્રણચાર સ્ત્રીઓ એમ આઠદસ માણસ આડીઓ, સૂંડલા અને જરૂરી છરી કુહાડી વગેરે લઈને ખેતરે પહોંચી જાય છે. અને પછી -

બધાંએ ભેગાં મળી ભેંસના આગળના બે પગ ભેગા કરી બાંધ્યા. તેવી જ રીતે પાછળના બે પગ ભેગા કરી બાંધ્યા પછી ભેંસના માથા બાજુથી આડી બંધાયેલા ચારે પગમાંથી પસાર કરી આડીને બે છેડે બે જણાએ ખભે લીધી અને આડીને ત્રણ જગ્યાએથી બીજી આડીઓ ગોઠવી સ્ત્રી અને પુરુષો ગોઠવાઈ ગયાં. બધાં એ રીતે ભેંસને ઊંચકીને ખીલેથી દૂર વાડ પાસેના ખાડા પાસે લઈ ગયાં. ભીખાએ તેની સ્ત્રીના સૂંડલામાં કપડામાં રાખેલી છરી અને આર કાઢી અને આર અને છરીને એકબીજા સાથે ધરીને અરસાવવા માંડ્યો. બીજાઓએ ભેંસના પગ છોડીને તેની ચીરફાડ માટે તૈયારી કરી.’ (પૃ. ૧૨૫)

મૂએલી ભેંસની ચીરફાડ અંગેનાં આ પછીનાં વર્ણનો અને સંવાદો ગુજરાતી સાહિત્યમાં અભૂતપૂર્વ છે. અહીં એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે પન્નાલાલ કે અન્યોએ ગામડાની મધ્યમાં રહીને લખ્યું છે, જ્યારે દલપત ચૌહાણ કે અન્ય દલિત સાહિત્યકારોએ ગામડાને છેવાડેથી પકડ્યું છે. દલપત ચૌહાણની આથી જ આ ઉક્તિ ધ્યાન પર લેવા જેવી છે : આજ સુધી ગામ ચિત્રણમાં લોલમાં લોલ ચાલ્યું છે, ચાલે છે. આ કથા એ બધાંથી કંઈક જુદું છતાં સચ્ચાઈ અને કેવળ સચ્ચાઈનું અવતરણ છે. (‘ભળભાંખળું’ નવલકથાના ઉપરણા પરનું લખાણ)

આ જ રીતે ‘મલક’નો બીજો પ્રસંગ પણ દલિત સાહિત્ય જ નિરૂપી શકે એમ પ્રસ્તુત થયો છે. દલિતો માટે મંદિરપ્રવેશ-નિષેધનો મુદ્દો ભૂતકાળનો હોવા છતાં કાલગ્રસ્ત નથી, તો સમાચારપત્રનો એ અહેવાલ પણ નથી. ભગતના પાત્ર સાથે ઘટતી ઘટનાઓના માળખા અને ક્રિયાપ્રતિક્રિયાના થવા સહિત દલપત ચૌહાણે એને જીવંત કરીને મૂક્યો છે. દલિતના દેવ તો રામાપીર છે. અદલિતના મા’દેવનાં દર્શન ભગતના ભાગ્યમાં ક્યાંથી હોય ? તોય મા’દેવ બાપાનો ભગત મના સાથે રહી મંદિર તરફ જવાની લાલચ રોકી શકતો નથી.

માંડ માંડ હિંમત ભેગી કરી મનો ભગતની પાછળ પાછળ વડ આગળ નીકળ્યો. ભગત તો મહાદેવનાં દર્શન ઘણા દિવસે થશે તેની ભાવનામાં ડૂબતા જતા હતા. મનો મૂંઝાતો હતો. મનાએ વડલા આગળથી આગળ ન વધતાં ત્યાં જ ઊભા રહીને મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં. મંદિરના ગર્ભદ્વારમાં તો ખાસ્સું અંધારું હતું. કશુંય જોઈ શકાય તેમ

નહોતું, છતાં મનો ત્યાંથી દૂરથી બહડ્યો : “હારું કરજો મા’દેવ બાપા, એટલા બધા વર્ષે તમારું થાંનક આટલેથી ભાળ્યું. મારા ભા કેતાતા આ થોનક બનાવા પથરા અમી ઊંચક્યા’તા ઈમને તો દરશન નતાં કર્યા, આ મીં કર્યા.

આ પછી કોઈ જોતું નથી એની પૂરેપૂરી ખાતરી કરી ભગત પગથિયા પર પગ મૂકે છે એ જ ક્ષણે મંદિર પાછળથી બૂમ આવી : ‘ચીચો સ’લ્યા દિયોર; ઠેઠ મંદિરમઅ પેઠો ? ઊભો રઅ હાહરીના..!’ આ પછી દલપત ચૌહાણે ભગતનું કરેલું વર્ણન જુઓ :

ભગત એકાએક ચમક્યા, શું કરવું તેની સમજણ ન પડતાં એક પગ મંદિરના પગથિયા પર અને બીજો પગ જમીન ઉપર એ જ મુદ્રામાં સ્થિર થઈ ગયા.

‘કુમારસંભવ’ના પ્રાચીન જગતમાં પાર્વતીની ઉદ્ધ જાદુજાદુહ ઉદ્ધ રુદ્ધકદ્ધહની રમણીય અવઢવ સ્થિતિ દલપત ચૌહાણના ધ્યાન પર હોય કે ન હોય પણ વર્તમાન જગતની ભગતની ભય અને આતંક સાથેની દયનીય અવઢવ સ્થિતિને વિરોધભાવે પ્રશિષ્ટનો સ્પર્શ મળ્યો છે.

ક્યારેક આ લઘુનવલ પ્રતીકાત્મક બૃહદ્ પરિમાણ ધારણ કરે છે :

ટોળું ચાલ્યા કરતું હતું. ક્યારેક થાકેલાં બાળકોને તેડતા, સાથે રાખેલ સામાન માથેથી ખભે લેતા, હાથ બદલતા થાકેલા પગે ઠોકરો ખાતા ચાલ્યા કરતા હતા. આંખો તો ક્યારનીય અંધારા સાથે દોસ્તી કરીને જોવા ટેવાઈ ગઈ હતી. ઉજાગરાનાં આંજણ દૂર જવાની લાલસાએ સહન કરતાં અંતિમ લક્ષ્ય વિનાના માણસો દોરાતા રહ્યા, જાણે ચાલવાનો કોઈ અંત જ ન આવવાનો હોય એમ.

અંતિમ સોળમા પ્રકરણ પર આવતાં આ હિજરત બે ‘મલક’ વચ્ચે મુકાયેલી કથા બની રહે છે. એક બાજુ ‘માડી તારે આસરે બવ રયા. તારો ખોળો ખાલી કરવો પડઅ સઅ’ જેવો માયાભાવ પ્રેરતો મલક છે, તો ‘આખોય મલક અત્યાચાર વિના બાકી છે ક્યાંયથી ? એક તસુ જમીન બાકી છે જ્યાં એમનો પરસેવો ન પડ્યો હોય ? હવેનો પ્રશ્નાર્થ ગોકળના હૃદયમાં વંટોળની જેમ વીંઝાવા માંડ્યો. જ્યાં જઈશું ત્યાં વેઠ, મજૂરી, ઓરમાયાપણું. આભડછેટ પડણાયાની જેમ ચોંટીને સાથે આવશે’ જેવી વાસ્તવિકતા સૂચવતો મલક છે. એક બાજુ જો પ્રશ્ન છે કે ‘કયે મલક જવું ? તો બીજી બાજુ ‘આ મલક જેવો મલક પડ્યો સઅ’નો સંધિયારો છે. આ બધાને સમાવીને લઘુનવલનું શીર્ષક ‘મલક’ ખાસ્સું વ્યંજક બન્યું છે.

આમ છતાં પ્રકરણ આઠમાના અંતે મનાની વાત કરતા લેખક ‘આ માનવભક્ષીઓ એકનો શિકાર કરીને ક્યાં ધરાય છે. આ તો કમનો અંકોડો હતો. નિયતિ ચક્રમાં પીસાતા જતા માનવો હતા’ જેવી એકાદ અપવાદ રૂપ ઉક્તિમાં જે રીતે તટસ્થતા ગુમાવે છે અને પ્રકરણ ચૌદમાં પન્નાલાલીય મેળાની રંગદર્શિતામાં જે રીતે ફંટાઈ જાય છે એનાથી પોતે કુશળતાપૂર્વક દૂર રહી શક્યા હોત.

પરંતુ આવા એકાદ બે અપવાદને બાદ કરતાં દલપત ચૌહાણની આ લઘુનવલ કલાની શરતે પૂરી થાય છે. આ લઘુનવલને કોઈ ઉકેલ સૂચવવો નથી પણ મનેખને મનેખ ન ગણતી વ્યવસ્થા વચ્ચે પણ ‘આપણું કરમ જ ભૂંડું પણ આથ મજબૂત સઅ’ની મનુષ્યતાકાતને તટસ્થ સાક્ષીભાવે તાદૃશ કરવી છે.

સંસ્થાવિશેષ

ભારતીય સાહિત્ય અકાદમી

પરિચય અને પ્રતિભાવ

— ડંકેશ ઓઝા

આપણી સાહિત્ય અને વિદ્યા સંસ્થાઓની કામગીરીનો ખ્યાલ, એના ઐતિહાસિક સંદર્ભો અને વિગતો સાથે, પણ એક સ્પષ્ટ સમીક્ષિત રૂપમાં મળે તો આપણે ત્યાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓનો સંચાર કેવો, કેવા પ્રકારનો, કેવાં આંદોલનો ને કેવો પ્રભાવ જન્માવનારો બને છે એનો અંદાજ પણ મળી શકે. □ ડંકેશ ઓઝાએ આ નિમંત્રણ બલકે જવાબદારીનો સ્વીકાર કર્યો એનો આનંદ છે. પ્રત્યેક અંકમાં એક કે બે સંસ્થાઓ વિશે તે લખશે. □ આ અંગે પ્રતિભાવો પણ આવકાર્ય છે. — સંપાદક

ભારતીય સાહિત્ય અકાદમીની સ્થાપના થઈ ત્યારે તેના પ્રથમ પ્રમુખ જવાહરલાલ નહેરુ એ દરમિયાન વડાપ્રધાન પણ હતા. અકાદમીની વિધિવત્ જન્મતારીખ ગણાય ૧૨-૩-૧૯૫૪. ૧૯૭૮ સુધી વિના વિરોધે પ્રમુખ-ઉપપ્રમુખની ચૂંટણીઓ થતી. હાલના પ્રમુખ પ્રો. ગોપીચંદ નારંગ બંગાળી સાહિત્યકાર મહાશ્વેતા દેવીને હરાવીને આવ્યા છે.

અકાદમીએ બંધારણમાન્ય ભાષાઓમાં બંધાવાને બદલે તે ઉપરાંતની અને અંગ્રેજી ભાષા સુધ્ધાંનો પોતાની કામગીરીમાં સમાવેશ કર્યો છે જે પ્રશંસનીય છે. આ માટેનાં ધોરણો પ્રો. સુનીતિકુમાર ચેટરજી અને પ્રો. વી. કે. ગોકાક જેવા તજજ્ઞોની સમિતિએ નક્કી કરી આપ્યાં છે. જ્યારે પણ વિવાદો થયા છે ત્યારે અકાદમી ઉદારમતવાદી રહી છે.

અકાદમીના સર્વપ્રથમ ફેલો ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન બન્યા. ફેલોશિપની જોગવાઈ શરૂઆતથી જ હોવા છતાં પહેલી ફેલોશિપ અપાઈ ૧૯૬૮માં. અત્યાર સુધીમાં સિત્તેર જેટલા લેખકોને તે અપાઈ જેમાં ગુજરાતીના કાકાસાહેબ કાલેલકર, વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી, ઉમાશંકર જોશી અને રાજેન્દ્ર શાહ એ ગૌરવ પામ્યા છે.

અકાદમી અવારનવાર સમાચારમાં હોય તો તે પુરસ્કારોને કારણે. દર વર્ષે ડિસેમ્બરમાં રૂ. પચાસ હજારની

રકમનો પુરસ્કાર ચોક્કસ પુસ્તક માટે લેખકને અપાય છે. આગલાં ત્રણ વર્ષમાંથી પુસ્તકની પસંદગી કરવાની પદ્ધતિ વ્યાપક અને પારદર્શક બનાવાઈ રહી છે. ૨૦૦૩ સુધીમાં ૮૫૦ જેટલા પુસ્તકોની જાહેરાત કરાઈ તેમાંથી આઠેક વાર અસ્વીકાર પણ થયો. અસ્વીકારનારાઓમાં સ્વામી આનંદ સૌપ્રથમ હતા. જોકે તેમનો મુદ્દો અપરિગ્રહી જીવનપદ્ધતિનો હતો. તે પછી સુરેશ હ. જોષી અને જયંત કોઠારીએ પણ અસ્વીકાર કરેલો. જયંત કોઠારીએ સાઠે પહોંચ્યા પછી સ્પર્ધાત્મક ઇનામો કે પદ ન સ્વીકારવાં એવી પુખ્ત દષ્ટિથી અસ્વીકાર કરેલો. પરંતુ સુરેશભાઈએ મારું ઇનામલાયક પુસ્તક આ ન હોઈ શકે એવો મુદ્દો છેડેલો.

તાજેતરમાં ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના ‘શબ્દસૃષ્ટિ’ સામયિકે એવોર્ડ પ્રાપ્ત પુસ્તકોની સમીક્ષાનો દીપોત્સવી વિશેષાંક (નવે. ૨૦૦૫) ‘અલંકૃતા’ નામે પ્રસિદ્ધ કર્યો તે પછી શિરીષ પંચાલે તેમના સામયિક સમીપે-૨ (ડિસે. ૨૦૦૫)માં કેટલીક દસ્તાવેજી વીગતે નુક્તેચીની કરી. તેમની વીગતો મુજબ ૧૯૭૭માં એકમાત્ર રઘુવીર ચૌધરીને આટલાં વર્ષોમાં ૩૯ વર્ષની વયે ઉપરવાસત્રયી માટે ઇનામ મળ્યું. એકતાળીસથી સાઠના વયજૂથમાં છવ્વીસ લેખકો અને તેથી ઉપરની વયમાં વીસ

લેખકો આવે છે. તેમણે સ્વરૂપ-આધારિત કૃતિ-વર્ગીકરણ કરીને જણાવ્યું છે કે વિવેચનનાં ૧૧ અને નવલકથાનાં ૧૦ પુસ્તકો મોખરે છે. કવિતાને ૯ વખત, નિબંધને ૩ વખત અને નાટક તથા ટૂંકીવાર્તાને એક એક વખત જ આ ઇનામો પ્રાપ્ત થયાં છે.

અત્યાર સુધીમાં ચાર વર્ષ પુરસ્કાર અપાયો નથી. આ વર્ષો હત્યા : ૧૯૫૭-૧૯૫૮-૧૯૬૬ અને ૧૯૭૨. આશ્ચર્યજનક વીગત એ પણ છે કે સર્જકો તરીકે જાણીતા ઉમાશંકર, સુંદરમ્, સુરેશ જોષી કે નિરંજન ભગતને જ્યારે પુરસ્કાર મળ્યા ત્યારે વિવેચના માટે મળ્યા. કારણ કદાચ એવું હોઈ શકે કે નિર્ણાયકોમાં વિવેચકો જ હોય ! શિરીષભાઈએ તો પેલાં ખાલી ગયેલાં ચાર વર્ષોમાં કયા લેખકને કયા પુસ્તક માટે પુરસ્કાર આપી શકાયો હોત તેની સંભાવનાયાદી સુધ્યાં પરિશ્રમપૂર્વક મૂકી આપી છે.

૧૯૮૯થી બાવીસ ભાષાઓ માટે રૂ. વીસ હજારની રકમના અનુવાદ પુરસ્કારોની શરૂઆત અકાદમીએ કરી. આ માટે એક ભારતીય ભાષામાંથી બીજી ભારતીય ભાષામાં થયેલા અનુવાદને જ આ ઇનામ માટે વિચારણામાં લેવામાં આવે છે, અંગ્રેજી આદિ પરદેશી ભાષાઓમાંથી થયેલ અનુવાદોને નહીં. ગુજરાતીમાં અઢાર પુસ્તકોને તે આજદિન સુધી મળ્યાં. પણ અનુવાદ મૂળ ભાષામાંથી સીધો જ લક્ષ્ય ભાષામાં થયેલો હોવો જોઈએ, કે અંગ્રેજી અનુવાદ દ્વારા આવ્યો હોય તો પણ ચાલે ? - એ અંગે સુમન શાહે વિવાદ છેડેલો.

૧૯૬૬થી અકાદમી માન્ય બાવીસ ઉપરાંતની ભાષાઓ માટે દર વર્ષે બે 'ભાષા સન્માન' અપાય છે જેમાં ભોજપુરી, તુલુ, પહાડી, સંઘાલી, મિઝો, ખાસી, ભીલી, લડાખી, ગારો, ગુંડારી, અહિરાણી, લેપરા, ગોજરી, મગહી, બોડો જેવી ભાષાઓને આવરી લેવામાં આવી છે. ભાષાવિકાસ માટેના લેંગ્વેજ ડેવલપમેન્ટ બોર્ડની એક પ્રોજેક્ટ ઓફિસ, ૧૯૮૬માં વડોદરામાં ગણેશદેવીના નિયામક પદે ઊભી કરવામાં આવેલી, પછી તે ગૌહાટી લઈ જવાઈ.

અકાદમીની પ્રકાશન પ્રવૃત્તિનું પ્રદાન પણ નોંધપાત્ર છે. પ્રથમ પ્રકાશન ગ્રંથસૂચિનું હતું. વિવિધ ભાષાઓમાં પ્રકાશિત ૧૯૦૦થી ૧૯૫૭ સુધીનાં પુસ્તકોનો તેમાં

સમાવેશ કરાયો. તેનો પ્રથમ ભાગ ૧૯૬૨માં અને છેલ્લો ચોથો ભાગ ૧૯૭૪માં પ્રગટ થયો. ૩૦૦૦ પાનાંમાં ૧૬ ભાષાનાં ૬૦ હજાર જેટલાં પુસ્તકોની માહિતી તેમાં સમાવિષ્ટ છે. તે જ રીતે 'હુઝ હુ ઓફ ઇન્ડિઅન રાઈટર્સ'નું પ્રકાશન ૧૯૬૧માં કરાયું અને એની સંવર્ધિત આવૃત્તિઓ ૧૯૮૩ અને ૧૯૯૯માં પ્રગટ કરવામાં આવી. ૧૫૦૦ પાનાંમાં ૮૦૦૦ જેટલા લેખકોની માહિતી તેમાં છે. તેથી પણ મહત્ત્વનું કામ એકવીસ ભાષાઓના સાહિત્યના ઇતિહાસનાં પુસ્તકો અને તેના અનુવાદોના પ્રકાશનનું છે. તે જ રીતે 'મેકર્સ ઓફ ઇન્ડિયન લિટરેચર' (ભારતીય સાહિત્યના નિર્માતા) શ્રેણીમાં સાતસો જેટલા લેખકો વિશેનાં પુસ્તકો - પ્રત્યેક એંશી પાનની મર્યાદામાં - પ્રગટ કરાયાં છે. 'એનસાઈકલોપીડિયા ઓફ ઇન્ડિયન લિટરેચર'ના પણ છ ભાગ પ્રગટ થયા છે. જોકે આ બધાંમાં પ્રમાણભૂતતાના પ્રશ્નો પેદા થતા જ રહ્યા છે. અત્યાર સુધીમાં પચીસ ભાષામાં મળીને ચાર હજારથી વધુ પુસ્તકો અકાદમીએ પ્રગટ કર્યાં છે. ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય વિશેનાં બે સંપાદનો તૈયાર થઈ ગયાં છે ને એ પ્રગટ થવામાં છે.

'ઇન્ડિયન લિટરેચર' અને 'સમકાલીન ભારતીય સાહિત્ય' નામનાં બે દ્વિમાસિક - એક અંગ્રેજીમાં, બીજું હિન્દીમાં - અકાદમી નિયમિતપણે પોષણક્ષમ લવાજમે પ્રગટ કરતી રહી છે. રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદો અને 'મીટ ધ ઓથર' જેવા વિવિધ કાર્યક્રમોનું વિવિધ સ્થળે આયોજન થાય છે. ૧૯૯૦થી સાહિત્યકારો વિશેનાં દસ્તાવેજી ચલચિત્રો તૈયાર કરવાનું કામ હાથ પર લેવાયું છે અને પચાસેક જેટલાં ચલચિત્રો તૈયાર થયાં છે જે સી. ડી. પર પણ ઉપલબ્ધ છે.

ચિંતાજનક વીગતો સાહિત્યના રાજકારણની છે. અકાદમીની પ્રથમ ફેલોશિપ માટે પ્રથાના મૂળમાં ઘા કરે તેવી દરખાસ્ત ૧૯૬૪માં મુલ્કરાજ આનંદે નહેરુને મરણોત્તર ફેલોશિપ આપવા કરેલી. સદનસીબે કેટલાક જાગ્રત સભ્યોને કારણે મરણોત્તર દરખાસ્ત ટળી. ધર્માનંદ કોસામ્બીના 'ભગવાન બુદ્ધ'ના ચરિત્ર વિશે જૈનસમાજનો વિરોધ ભભૂકેલો. લેખકે ભગવાન મહાવીર અને તેમના અનુયાયીઓ ભિક્ષામાં પક્ષીઓનું માંસ સ્વીકારતા હોવાનું

લખેલું. પુસ્તકના અનુવાદો પડતા મુકાયા અને જૈનોનો પક્ષ સ્પષ્ટ કરતી નોંધ પુસ્તકમાં ઉમેરવી પડેલી. ફ્રેન્ચ લેખક વોલ્ટેરની 'કેન્ડિડ' નવલકથાના અનુવાદ નિમિત્તે કેરળના ખ્રિસ્તીઓની લાગણી દુભાવાથી મલયાલમય અનુવાદ પ્રગટ ન કરાયો. પણ પછી ખબર પડી કે આવો અનુવાદ ૧૯૪૭માં અગાઉ પ્રગટ થયો ત્યારે કેરળમાં કોઈ વિવાદ નહોતો થયો ! પુસ્તકોના ઇનામ સમયે વિવાદો થતા જ રહે છે. હમણાં ૨૦૦૫ના 'અખંડ ઝાલર વાગે' (સુરેશ દલાલ) કાવ્યસંગ્રહને પારિતોષિક મળ્યું ત્યારે ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ 'પરબ'માં સમીક્ષા કરતાં લખેલું કે 'ઝાલર તો ખોખરી વાગે છે.'

એકંદરે અકાદમીનું બંધારણ સર્વાશ્વેષી રહ્યું છે. સ્વાયત્તતા અને પારદર્શિતા વિકસતાં આવે છે. સાહિત્યકારોના હાથમાં મૂલ્ય-સ્થાપના અને મૂલ્ય-જાળવણીના નાજુક પ્રશ્નો છે અને ઘણી વાર તેમની પક્ષિલતા અને સંકુચિતતા સમાજની નજરે ચઢ્યા વિના રહેતાં નથી. હવે તો ઇનામોની જાહેરાત સાથે કયાં પુસ્તકો

વિચારણામાં હતાં અને નિર્ણાયકો કોણ હતા તે પણ પ્રગટ કરવાનો ચાલ શરૂ થયો છે જે આવકાર્ય છે.

હાલમાં ભોળાભાઈ પટેલ કાર્યવાહક સમિતિના સભ્ય અને ગુજરાતી સલાહકાર સમિતિના આવાહક છે. અકાદમીનું પ્રાદેશિક કાર્યાલય ૧૭૨, મુંબઈ મરાઠી ગ્રંથ સંગ્રહાલય માર્ગ, શારદા સિનેમા બિલ્ડિંગ, દાદર, મુંબઈ ૪૦૦ ૦૧૪ ખાતે આવેલું છે, જે પ્રાદેશિક સચિવ પ્રકાશ ભ્રાતમ્બેકર સંભાળે છે. મુખ્ય કાર્યાલય રવીન્દ્ર ભવન, ૩૫, ફીરોજ શાહ રોડ, નવી દિલ્હી ૧૧૦ ૦૦૧ ખાતે આવેલું છે. વેબ સાઈટ છે. www.sahitya_akademi.org. ઇ-મેઈલનું સરનામું : sahitya@vsnl.net ફોન ૦૨૨-૨૪૧૩૫૭૪૪ ફેક્સ ૦૨૨-૨૪૧૪૭૬૫૦

સંદર્ભ :

૧. Five decades : The National

Akademy of Letlers, India D. S. Rao

૨. દીપક મહેતા વિખિત પરિચય પુસ્તિકા 'ભારતીય સાહિત્ય અકાદમી'

આ અંકના લેખકો

અંજની મહેતા : સી-૬, વરુણ સોસાયટી, શાહીબાગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૪

અમૃત ગંગર : ઈ-૫૦૪, પંચશીલ ગાર્ડન્સ, મહાવીરનગર, કાંદીવલી, મુંબઈ ૪૦૦ ૦૬૭

યજ્ઞેશ દવે : C/o, ડૉ. ગોપાલ વ્યાસ, એ-૮, કિરણ સોસાયટી, રેસકોર્સ, રાજકોટ ૩૬૦ ૦૦૫

અજયસિંહ ચૌહાણ : ગુજરાતી વિભાગ, એન. એસ. પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, આણંદ ૩૮૮૦૦૧

ધ્વનિલ પારેખ : મ. દે. વિદ્યાલય, વિદ્યાપીઠ, સાદરા (જિ. ગાંધીનગર) ૩૮૨૩૨૦

કિરણ શિંગલોત, ડૉ. : એ-૬, અભિષેક બંગલોઝ, નાલંદા કોલેજ પાસે, માંજલપુર, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૧૧

રમણ સોની : ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, વડોદરા ૩૯૦૦૧૫

ડંકેશ ઓઝા : ૧૦૩, ઓમ્ એવન્યૂ, દિવાળીપુરા, વડોદરા ૩૯૦૦૧૫

ઉર્વી તેવાર : સી-૧૫૨, જય યોગેશ્વર સોસાયટી, સમા, વડોદરા ૩૯૦૦૦૮

પન્ના ત્રિવેદી : ૨૫, મહાદેવનગર સોસાયટી, રેસ્ટ હાઉસ પાસે, જંબુસર ૩૯૨૧૫૦

ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા : ડી-૬, પૂર્ણેશ્વર, ગુલબાઈ ટેકરા, આંબાવાડી, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૫

કિશોર વ્યાસ : ૬, મહેતા સોસાયટી, કાલોલ (પંચમહાલ), ૩૮૯૩૩૦

સૂચિ

સામયિક લેખસૂચિ ૨૦૦૬

'કવિતા' થી 'નિબંધ' સુધી

– કિશોર વ્યાસ

- ✓ ૨૦૦૬ના વર્ષમાં (જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર દરમિયાન) ગુજરાતી સાહિત્યનાં સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલાં સાહિત્યવિષયક આસ્વાદ, અવલોકન, સમીક્ષા, લેખો, સિદ્ધાંતવિચાર, ચર્ચા, ઊંડાપોહ અંગેનાં લખાણોને સ્વરૂપ-અનુસાર અને તે સ્વરૂપ-અંતર્ગત સમીક્ષા, આસ્વાદ, અભ્યાસલેખ એવા પેટાવિભાગ-અનુસાર, અકારાદિકમે ગોઠવીને આ સૂચિ કરી છે.
 - ✓ આસ્વાદ અને સમીક્ષાઓની સૂચિ કૃતિનામના ક્રમે કરી છે – શીર્ષકનામને ત્યાં સમાવ્યું નથી. એ સિવાયનાં લખાણોની સૂચિ શીર્ષકનામથી કરી છે.
 - ✓ ક્રમ આ મુજબ છે : કૃતિનામ / લેખશીર્ષક – (લેખક / અનુ. / સંપાદક નામ) – સમીક્ષક / આસ્વાદક / વિવેચક. સામયિકનામ, માસ, પૃષ્ઠ (–થી-)
 - ✓ સમાવિષ્ટ સામયિકો (અકારાદિકમે) : અર્થાત્, એતદ્, ઉદ્દેશ, કવિ, કવિતા, કવિલોક, કંકાવટી, કુમાર, ખેવના, તથાપિ, તાદર્થ્ય, દલિતચેતના, ધબક, નવનીતસમર્પણ, નાટક, પરબ, પ્રત્યક્ષ, ફાર્બસ સભા ત્રૈમાસિક, બુદ્ધિપ્રકાશ, મોનોઇમેજ, રાજભાષા, વહી, વિ, શબ્દસૃષ્ટિ, સમીપે, હયાતી. (કુલ ૨૬)
 - ✓ આ અંકમાં કવિતાથી નિબંધ સુધીનાં સ્વરૂપોને આવરતી સૂચિ છે. બાકીનાં સ્વરૂપો અંગે આવતા અંકમાં.
 - ✓ આ સૂચિમાં વિગતોની કોઈ ક્ષતિઓ હોય, કોઈ વિગત રહી ગઈ હોય તો એ સૂચવવા ખાસ વિનંતી. આવતા અંકે એ ભૂલસુધાર-ઉમેરણ પ્રગટ કરીશું. આ સૂચિ ચાર-પાંચ વર્ષે સંકલિત સૂચિ-ગ્રંથ રૂપે પ્રગટ કરવાની યોજના પણ છે – એટલે એમાં સમાવિષ્ટ કરી લેવા માટે પણ આપનાં ભૂલસુધાર-ઉમેરણ અંગેનાં સૂચનો ઘણાં ઉપયોગી થશે.
- સંપાદક
- * નોંધ : કુદડી સૂચવે છે કે એ જ લખાણ, એ જ રૂપે, અન્યત્ર પણ છપાયું છે.

૧.૧ કવિતા-કૃતિ : આસ્વાદ

અમારો વર્ણ (પથિક પરમાર) – સોલિડ મહેતા, હયાતી, જૂન,
૮-૧૦
અવકાશની ઝાંખી (હર્ષદ ત્રિવેદી) – સંજુ વાળા, પરબ, જુલાઈ,
૩૮-૪૦
અસ્તિત્વ (પ્રીતમ લખવાણી) – રાધેશ્યામ શર્મા, કવિ, જૂન,
૫૬

આગંતુકને (સ્નેહરશ્મિ) – રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાય, વિ, સપ્ટે.
૨૫-૨૬
આંખમાં ઈન્દ્રધનુ કોણે સંતાડ્યું ? (યશવંત ત્રિવેદી) –
રાધેશ્યામ શર્મા, ઉદ્દેશ, માર્ચ, ૩૦૮-૩૦૯
ઈશારે ઈશારે (ભરીઝ) – સુમન અજમેરી, ઉદ્દેશ, મે,
૩૮૨-૩૮૪
ઊભો થા તું ! (ભુનિ ભુવનચંદ્રજી) – નઝીર વોરા, વિ, ઓક્ટો.
૩૪-૩૫

- એ કોણ ? (હેમન્ત દેસાઈ) - મધુ કોઠારી, ઉદ્દેશ, સાપ્તે. ૭૨-૭૪
- એક તાઓ ગઝલ (ઈન્દ્ર શાહ) - રાધેશ્યામ શર્મા, કવિલોક, સાપ્તે.-ઓક્ટો. ૩૩-૩૪
- એક બારી ઊઘડે (હરિકૃષ્ણ પાઠક) - સતીન દેસાઈ, પરબ, ફેબ્રુ. ૪૦-૪૧
- એક રચના (વિનોદ ગાંધી) - રમેશ પારેખ, ખેવના, જૂન, ૫-૭
- એક સવારે (સુન્દરમ) - રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાય, વિ. ડિસે. ૨૬-૨૭
- કવિતા ન કરવા વિશે કવિતા (જયંત પાઠક) - વિનોદ જોશી, પરબ, માર્ચ ૨૮-૩૧
- કાચના સમુદ્રમાં (સુરેશ દલાલ) - રાધેશ્યામ શર્મા, કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ ૩૪-૩૫
- ક્રીડાબહેન વડલાના પાન ઉપર બેઠાં (નવનીત ઉપાધ્યાય) - રાધેશ્યામ શર્મા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો. ૨૦
- કે કાગળ હરિ લખે તો બને (રમેશ પારેખ) - ગુણવંત વ્યાસ, વિ. માર્ચ, ૨૬-૨૭
- કેડી (મધુકાન્ત જોશી) - રાધેશ્યામ શર્મા, ઉદ્દેશ, જુલાઈ, ૪૬૩-૬૫
- કેમ પૂજા કરું ? (નરસિંહ) - શિવલાલ જેસલપુરા, ઉદ્દેશ, માર્ચ, ૩૧૮-૧૯
- કોણ ? (સુન્દરમ) - રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાય, ઉદ્દેશ, ઓક્ટો. ૧૦૫-૧૦૮
- ખતવણી (નટવર ગાંધી) - રાધેશ્યામ શર્મા, કવિલોક, મે-જૂન, ૩૬-૩૭
- ઘર બાંધતાં (જયંત પાઠક) - પુંડલીક સી. પવાર, કવિલોક, નવે.-ડિસે. ૨૮-૩૨
- ચૂપચાપ ચાલ્યો (ધીરુ પરીખ) - યોસેફ મેકવાન, ઉદ્દેશ, ઓક્ટો. ૧૦૧-૨
- * એ જ , પરબ, ઓગસ્ટ, ૩૩-૩૪
- છે છે અને નથી નથી (નિરંજન ભગત) - રમેશ પારેખ, પરબ, જાન્યુ. ૨૮-૩૦
- છેલ્લું દર્શન (રા.વિ. પાઠક) - રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાય, વિ. નવે. ૩૪-૩૫
- જૂનું પિયરઘર (બ. ક. ઠાકોર) - રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાય, વિ. જુલાઈ, ૨૪-૨૫
- ડૂબકી (કીર્તિકાન્ત પુરોહિત) - રાધેશ્યામ શર્મા, ધબક, જૂન, ૩૦-૩૨
- તો જાણું ! (સુરેશ દલાલ) - રાધેશ્યામ શર્મા, રાજભાષા, નવે. ૫૭-૫૮
- ત્રીજો ગાલ (ધીરુ પરીખ) - રાધેશ્યામ શર્મા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે. ૧૪-૧૫
- દિવ્યસેતુ (રાજેન્દ્ર શુક્લ) - નીતિન વડગામા, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૧૫-૧૭
- દીવાલ (રાજેન્દ્ર પટેલ) - રાધેશ્યામ શર્મા, એતદ્, સાપ્તે. ૩૦-૩૨
- દીવાલો દુર્ગની તોડી (ડાહ્યાભાઈ પટેલ) - રાધેશ્યામ શર્મા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૨૮-૨૯
- દૂરબીન (સુરેશ ઝવેરી) - મધુ કોઠારી, મોનો ઇમેજ, મે, ૨૨-૨૪
- નઈને તેડે કોગડી (વનવાસી ગીત) - પ્રભુદાસ પટેલ, ખેવના, સાપ્તે. ૮-૧૧
- નદીની રેતમાં રમતું નગર (આદિલ મનસૂરી) - સુમન અજમેરી, કવિ, જૂન, ૧૧-૧૪
- નિરાશા વીજસ્મિતા (વેણીભાઈ પુરોહિત) - કિરીટ ગોસ્વામી, તાદર્થ્ય, ડિસે. ૪૭-૪૮
- પડછાયો (યોગેશ જોશી) - રાધેશ્યામ શર્મા, કંકાવટી, માર્ચ, ૩૫-૩૬
- પૂમડું ભીની શ્રુતિનું (હરિશ્ચંદ્ર જોશી) - રાધેશ્યામ શર્મા, ખેવના, સાપ્તે. ૧૨-૧૩
- બસ ! (નીલેશ રાણા) - રાધેશ્યામ શર્મા, પરબ, એપ્રિલ, ૩૮-૪૦
- 'ભમરો ભાળીને' અને 'ભલું તમારું તીર ભલાજી' (જયંત પાઠક) - રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાય, કવિ, એપ્રિલ, ૧૫-૧૮
- ભૂકંપ (જયન્ત પંડ્યા) - નઝીર વોરા, વિ. ઓક્ટો. ૩૩-૩૪
- ભૂલ (ઈન્દ્ર શાહ) - વિનોદ જોશી, ઉદ્દેશ, એપ્રિલ, ૩૫૫-૫૭
- માટલી ફોડી છે. (ભૂપેન્દ્ર શેઠ 'નીલમ') - રાધેશ્યામ શર્મા, ધબક, જૂન, ૨૭-૨૮
- માણસ (મધુકાન્ત જોશી) - સતીશ ડણાક, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો. ૨૮-૩૨
- મારું આંગણ, મારું ઝાડ (જાવેદ અખ્તર, અનુ. રઈશ મનીઆર) - રાધેશ્યામ શર્મા, ઉદ્દેશ, જૂન, ૪૨૩-૪૨૪
- મેહુલિયો (રાજેન્દ્ર શાહ) - રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાય, કવિલોક, જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૩૬-૩૭
- મેશ ન આંજું, રામ ! (નીનુ મજમુદ્દાર) - વિનોદ જોશી, પરબ, જૂન, ૪૦-૪૧
- રાત (યોસેફ મેકવાન) - લાભશંકર ઠાકર, પરબ, જાન્યુ. ૨૭-૨૮
- રાનેરી (મણિલાલ દેસાઈ) - ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ. ૮-૧૨

રૂપાંતર (રામચન્દ્ર પટેલ) – રાધેશ્યામ શર્મા, ફાર્બસ ત્રૈમા., જાન્યુ.-માર્ચ, ૧૯-૨૦

વૈશ્વિક માનવ (શ્રી અરવિંદ, અનુ. સુન્દરમ્) – દિલાવરસિંહ જાડેજા, કવિ, ઓગસ્ટ ૯-૧૦

શામ હોને કો હૈ (જાવેદ અખ્તર) – હરીશ ખત્રી, ઉદેશ, ઓગસ્ટ, ૯-૧૦

શાંત એકાંત (રાજેન્દ્ર પટેલ) – રાધેશ્યામ શર્મા, વિ, ડિસે. ૨૪-૨૫

શું નથી ? (શોભિત દેસાઈ) – સંજુ વાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૧૩-૧૬

શેઢો (રાવજી પટેલ) – વિપુલ પુરોહિત, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે. ૧૦-૧૨

સમય થઈ ગયો (અઝીઝ ટંકારવી) – રાધેશ્યામ શર્મા, ધબક, ડિસે. ૨૭-૨૮

સમુદ્ર (મહેન્દ્ર જોશી) – સંજુ વાળા, ખેવના, માર્ચ, ૪૭-૪૯

સવાર (નટવર જાજલ) – મધુ કોઠારી, મોનો ઇમેજ, જુલાઈ, ૧૯-૨૧

સ્તબ્ધ થઈ ગઈ છે નગરી ! (અસ્મિતા યાજ્ઞિક) – રાધેશ્યામ શર્મા, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે. ૨૭-૨૮

સૂરતી બોલીમાં રચના (કિશોર મોદી) – રાધેશ્યામ શર્મા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ. ૨૭-૨૮

હળવેથી (અરવિંદ વેગડા) – પ્રાગજીભાઈ ભામ્ભી, હયાતી, સપ્ટે. ૩૭-૩૯

હિમવર્ષા (નીલેશ રાણા) – રાધેશ્યામ શર્મા, ખેવના, માર્ચ, ૪૫-૪૬

હું જો હોત (જીવનાનંદ દાસ) – રાધેશ્યામ શર્મા, પરબ, નવે. ૪૧-૪૪

હું સતત એના હૃદયમાં (જયન્ત ઓઝા) – દુર્ગેશ ન. ભટ્ટ, વિ, ફેબ્રુ. ૧૮

૧.૨ કવિતા-સંગ્રહ : સમીક્ષા

અખંડ ઝાલર વાગે (સુરેશ દલાલ) – ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પરબ, ફેબ્રુ. ૬૮-૭૦

અધૂરું સ્વપ્ન છે (નિર્મિશ ઠાકર) – ચન્દ્રકાન્ત શેઠ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૧૮-૨૦

અનુભૂતિ (સં. મહેશ પાડગાંવકર, વિવેક કાણે) – શંકર વૈદ્ય, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે. ૩૪-૪૨

અન્વિતા (પુષ્પાબહેન ભટ્ટ) – ઉશનસુ, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૬-૨૬

અપૂર્વ ગીતમાધુરી (યશવંત ત્રિવેદી) – યોસેફ મેકવાન, પરબ, ડિસે. ૩૮-૪૪

અવઢવ (વિજય રાજ્યગુરુ) – ભાવેશ જેઠવા, કવિ, ફેબ્રુ. ૨૯-૩૦

આકાશની ઉડ્ડયન લિપિ (રાધેશ્યામ શર્મા) – ચન્દ્રકાન્ત શેઠ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ ૧૫-૧૮ – મધુ કોઠારી, મોનો ઇમેજ, નવે. ૨૩-૨૭

આતિશની ઉષ્મા (આતિશ પાલનપુરી) – દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૭૮

ઈઓ (પ્રવીણ દરજી) – બિપિન આશર, ઉદેશ, એપ્રિલ, ૩૩-૩૪ – ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે. ૬૮-૭૨ – યોસેફ મેકવાન, પરબ, મે, ૫૨-૫૭ – રાધેશ્યામ શર્મા, વિ, ઓગસ્ટ, ૨૮-૨૯ – સતીશ ડણાક, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે. ૧૯-૨૧

ઈન્ડિયા, ઈન્ડિયા (નટવર ગાંધી) – ધીરુ પરીખ, કુમાર, મે, ૩૪૦-૩૪૨

ઊપટેલા રંગોથી રિસાયેલી ભીંતો (વિપાશા) – ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે. ૩૩-૩૫

ઊંડાણમાંથી આવે, ઊંચાણમાં લઈ જાય (ચન્દ્રકાન્ત શેઠ) – શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૧૬-૧૮

એ તો રવીન્દ્ર છે (રવીન્દ્ર પારેખ) – રમેશ પારેખ, પરબ, એપ્રિલ, ૬૧-૬૪

એક જ દે ચિનગારી (હરિહર ભટ્ટ) – ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, પરબ, ડિસે. ૫૨-૫૫

એકરૂપ (હરજીવન દાફડા) – ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટોબર, ૨૬

કલિંગ (અશોકપુરી ગોસ્વામી) – ધ્વનિલ પારેખ, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે. ૫-૭

કાવ્યસૌરભ (સુબ્રહ્મણ્યમ ભારતી, અનુ. ઈંદિરા નિત્યાનંદમ્) – ઈલા પાઠક, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૩૫

કે દેને તારો છંદ હરિ (પીયૂષ પંડ્યા) – ઉશનસુ, કુમાર, ડિસે. ૯૦૫-૯૦૬ – દક્ષા વ્યાસ, મોનો ઇમેજ, નવે. ૨૭-૨૮

ક્ષણ સમીપે ક્ષણ દૂર દૂર (ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા) – જયા મહેતા, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ. ૭૧-૭૪

ક્ષુધિત સૂર્ય અને તૃપ્તિત સૂર્ય (કિસન સોસા) – ધ્વનિલ પારેખ, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે. ૭૫-૭૭

ગજેન્દ્ર મૌકિતકો (ગજેન્દ્ર બુચ) – ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ, ૨૪-૨૮

ગઝલને વળાંકે (ઉશનસુ) – યોસેફ મેકવાન, કવિલોક, જાન્યુ-ફેબ્રુ. ૩૬-૩૭

ગઝલ સંહિતા (રાજેન્દ્ર શુક્લ)

- ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પરબ, ઓક્ટો. ૪૬-૫૧
- મહેન્દ્રસિંહ પરમાર, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૪૫-૪૭
- રાધેશ્યામ શર્મા, રાજભાષા, ઓગસ્ટ, ૩૩-૩૬
- સતીન દેસાઈ, કવિલોક, જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૩૧-૩૪

ગંગોત્રી (ઉમાશંકર જોશી) – અરુણ કક્કડ, ઉદેશ, જાન્યુ. ૨૨૮-૨૩૩

ગીતાંજલિ (રવીન્દ્રનાથ, અનુ. માવજી સાવલા) – પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૩૭

ગુજરાતી કવિતાચયન-૨૦૦૧ (સં. ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા) – દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ. ૬૧-૬૨

ગુજરાતી કવિતાચયન-૨૦૦૨ (સં. રમણીક સોમેશ્વર) – મણિલાલ હ. પટેલ, પરબ, સાપ્તે. ૬૦-૬૩

ગુજરાતી રંગભૂમિનાં ગીતો (સં. ધર્મેન્દ્ર માસ્તર ‘મધુરમ્’) – દિનકર ભોજક, તાદર્થ્ય, ડિસે. ૨૭-૩૦

ગુજરાતી શેર સમૃદ્ધિ (તરલા દેસાઈ) – રશીદ મીર, ધબક, ડિસે. ૨૮-૩૫

ગુફ્તેગૂ (હનીફ સાહિલ) – ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, સાપ્તે. ૨૮

ગોપીગીત, ભ્રમરગીત અને રાધાકૃષ્ણ (યશવંત ત્રિવેદી) – ચંદુલાલ સેલારકા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૨૪-૨૭

ચક્રધારા (મનોજકુમાર શાહ) – મધુ કોઠારી, મોનો ઇમેજ,ક માર્ચ, ૧૭-૧૮

છોડીને આવ તું (રાજેશ વ્યાસ) – દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે. ૧૬-૧૭

જળ, વાદળ ને વીજ (ચન્દ્રકાન્ત શેઠ) – રાધેશ્યામ શર્મા, પરબ, સાપ્તે. ૫૫-૫૮

જળની દીવાલો (હાસ્યદા પંડ્યા) – સતીશ ડણક, તાદર્થ્ય, જાન્યુ. ૩૮-૪૨

ઝંખનામાં સૂર્ય (એ. કે. ડોડિયા) – મધુકાન્ત કલ્પિત, હયાતી, માર્ચ, ૩૨-૩૮

ટહુકાનાં વન (ઉર્વીશ વસાવડા) – નીતિન વડગામા, ઉદેશ, મે, ૩૮૬-૮૮

તડકો તારો પ્યાર (દીપક બારડોલીકર) – રશીદ મીર, ધબક, જૂન, ૩૩-૩૭

તત્ક્ષણ (નરેન્દ્ર વેગડા) – ભારતી ભટ્ટ, હયાતી, સાપ્તેમ્બર, ૪૦-૪૨

તારા અભાવમાં (ધૂની માંડલિયા) – સતીન દેસાઈ, કવિલોક, માર્ચ-એપ્રિલ, ૩૫-૩૭

ધ ગીતાંજલિ આલ્બમ (ગીતાંજલિ, સં. પરમાનંદ આર. દિવાકર) – ભારતી ભટ્ટ કવિલોક, નવે.-ડિસે. ૩૩-૩૭

નગ્ન નિર્જન હાથ (જીવનાનંદ દાસ, અનુ. ભોળાભાઈ પટેલ)

- અનિલા દલાલ પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૫-૮

નયનનાં મોતી (નયન હ. દેસાઈ) – સંધ્યા ભટ્ટ, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ ૮૬-૮૮

નરસિંહ પદમાલા (સં. જયંત કોઠારી) – નરોત્તમ પલાણ, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે. ૧૨-૧૪

નવો સૂરજ (સં. ચંદુ મહેસાનવી) – મધુ કોઠારી, મોનો ઇમેજ, જુલાઈ, ૨૩

નિતાંત (સુરેશ ઝવેરી)

- ચંદુલાલ સેલારકા, ઉદેશ, એપ્રિલ, ૩૨૩-૩૨૭
- મૂકેશ વૈદ્ય, ફાર્બસ ત્રૈમા., જાન્યુ.-માર્ચ ૬૬-૬૭
- રશીદ મીર, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૨૮-૨૮

નિંદા સ્તુતિ (ઈસરદાસજી રોહડિયા) – દીપક પ્ર. પટેલ, તાદર્થ્ય, ઓગસ્ટ, ૩૩-૩૮

પડવા ને પડછાયા (ચન્દ્રકાન્ત શેઠ) – અશોક ચાવડા, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૪૮-૫૪

પદપ્રાંજલિ (હરીશ મીનાશુ) – રાજેશ પંડ્યા, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ, ૭-૧૦

પંખીઓ જેવી તરજ (ભરત વિંઝુડા)

- અરુણ કક્કડ, ઉદેશ, ઓગસ્ટ, ૭-૮
- કિરીટ ગોસ્વામી, પરબ, જુલાઈ, ૭૦-૭૧

પારસી ગુજરાતી કવિતા (સં. ધર્મેન્દ્ર માસ્તર ‘મધુરમ્’) – ચિન્મય જાની, તાદર્થ્ય, જુલાઈ, ૩૮-૪૨

પીછાંનું ઘર (ઉર્વીશ વસાવડા) – સતીશ દેસાઈ, પરબ, જૂન, ૬૫-૬૮

પ્રેમ (ભૂપેન્દ્ર શેઠ) – મધુ કોઠારી, મોનો ઇમેજ, જુલાઈ, ૨૩

- રાધેશ્યામ શર્મા, કુમાર, જૂન, ૪૧૫

ફળિયે ઢોલ ઢબૂક્યા (ભાસ્કર ભટ્ટ) – દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૭૭-૭૮

ફૂલદાની (સં. એસ. એસ. રાહી) – પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, સાપ્તે. ૩૦

બહિષ્કૃત ફૂલો (નીરવ પટેલ)

- મણિલાલ હ. પટેલ, તથાપિ, જૂન-ઓગસ્ટ ૭૮-૮૫
- સુમન શાહ, ખેવના, સાપ્તે. ૨૮-૪૫
- હર્ષદ ત્રિવેદી, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે. ૫-૮

મથામણ (સાહિલ પરમાર) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૭૪-૭૫

મન ચીતરીએ (મુકુન્દ પરીખ) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૭૩-૭૪

મૃગયા (જયંત પાઠક) - દક્ષા વ્યાસ, ખેવના, સાપ્તે. ૪૬-૫૦

મેં કમિટ કર્યું છે શું ? (લાભશંકર ઠાકર) - નવિન પંડ્યા, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૮૬-૮૭

મોજ (વિનોદ માણેક) - અરુણ કક્કડ, ઉદ્દેશ, જુલાઈ, ૪૬૬-૬૭

રણમાં તરાપો (જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ) - પુરુરાજ જોશી, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૮૨-૮૫

રાઈનાં ફૂલ (હરિકૃષ્ણ પાઠક) - રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ, ૧૧-૧૩

રિલ્કેનાં કાવ્યો (અનુ. ચન્દ્રકાન્ત દેસાઈ) - નિરંજન ભગત, ઉદ્દેશ, જુલાઈ, ૪૪૬-૫૪

વલસાડી હાઈકુ (સં. ઉશનસ) - મધુ કોઠારી, મોનો ઇમેજ, જુલાઈ, ૧૩-૧૫

વળાંક પર (કીર્તિકાન્ત પુરોહિત) - મધુ કોઠારી, મોનો ઇમેજ, માર્ચ, ૪-૭

વાંસલડી ડોટ કોમ (કૃષ્ણ દવે) - હર્ષદેવ માધવ, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૨૧

વિચ્છેદ (મણિલાલ હ. પટેલ) - ઉદયન ઠક્કર, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો-ડિસે. ૮-૧૨

વિરતિ, હું અને તું (મહેન્દ્ર અમીન) - મણિલાલ હ. પટેલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે. ૧૨-૧૩

શબ્દમુદ્રિકા (હસમુખ કે. રાવલ) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, સાપ્તે. ૮૩-૮૪

- ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે. ૨૬-૨૭

શમણાંનાં ચિતરામણ (લાલજી કાનપરિયા) - ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે. ૩૧

- સુલભા દેવપુરકર, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ. ૫૬-૫૭

શૂન્યનો દરબાર (સં. મુસાફિર પાલનપુરી) - ચન્દ્રકાન્ત શેઠ, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૧૬-૧૮

શૂળી ઉપર સેજ (જયન્ત પાઠક) - દક્ષા વ્યાસ, ઉદ્દેશ, માર્ચ, ૩૧૦-૧૩

શ્રી ગઝલ (સં. નિનાદ અધ્યારુ, અન્ય) - દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ. ૩૮-૩૯

* - એજ, શબ્દસૃષ્ટિ, સાપ્તે. ૮૪

સરગોશી (હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ) - રશીદ મીર, ધબક, સાપ્તે. ૨૯-૩૧

સળગતી હવાઓ (સરૂપ ધ્રુવ) - દક્ષા વ્યાસ, પરબ, ઓગસ્ટ, ૬૬-૭૧

સંગદા (દિવ્યાક્ષી શુક્લ) - મધુ કોઠારી, મોનો ઇમેજ, મે, ૧૪-૧૮

- માધવ રામાનુજ, ઉદ્દેશ, ફેબ્રુ. ૨૬૯-૭૦

સ્મરણોત્સવ (કિરણ ચૌહાણ) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૭૭

હરિ ચડ્યા હડકેટે (ધીરુ પરીખ) - વિજય શાસ્ત્રી, પરબ, સાપ્તે. ૫૮-૬૦

હવાને કિનારે (હરદ્વાર ગોસ્વામી) - દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ. ૩૮-૩૯

૧.૩ કવિતા : અભ્યાસ

અમૃત કેશવ નાયકની બોધક કવિતા - રતિલાલ સાં. નાયક, રાજભાષા, નવે. ૧૪-૧૮

અમેરિકન કવયિત્રી એમિલી ડિકિન્સન - હર્ષલ શાહ, કવિ, ફેબ્રુ. ૫-૮

અમેરિકન કવિ વોલ્સ સ્ટીવન્સન - હર્ષલ શાહ, કવિ, જૂન, ૧૮-૨૦

આપણી આદ્ય કવયિત્રી કોણ ? - નરોત્તમ પલાણ, રાજભાષા, નવે. ૨૭-૩૦

‘ઇન્ડિયા, ઇન્ડિયા’માં શ્રી નટરવર ગાંધીનાં મૃત્યુ વિષયક સોનેટ - રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાય, કવિલોક, સાપ્તે.-ઓક્ટો. ૩૫-૩૭

એક સંવેદન : ત્રણ રચનાઓ - હરીશ પંડિત, કવિલોક, મે-જૂન ૧૦-૧૨

(કવિ) કરસનદાસ માણેકના એક ‘મુક્તક’ વિશે - મધુસૂદન ઢાંકી, તથાપિ, સાપ્તે-નવે., ૬૭-૬૯

કવિ-દષ્ટિએ ધર્મ, ભક્તિ અને બાહ્યાચારનો ભેદ - રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાય, રાજભાષા, મે, ૫-૮

કવિતા અને તત્ત્વબોધ - ધીરુ પરીખ, કવિલોક, માર્ચ-એપ્રિલ, ૧-૩

કવિતા અને દલિત ચેતના - ,, ,, , નવે.-ડિસે. ૧-૩

કવિતા અને દશ્યરૂપ - ,, ,, , સાપ્તે.-ઓક્ટો. ૧-૩

કવિતા અને પ્રશિષ્ટતા - ,, ,, , મે-જૂન ૧-૩

કવિતા અને બોલચાલની ભાષા - ,, ,, , જાન્યુ.-ફેબ્રુ. ૧-૩

કવિતા અને બોલચાલની ભાષાશૈલી - ,, ,, , જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૧-૩

કવિતાનો શબ્દ - રાજેન્દ્ર શુક્લ, નવનીત-સમર્પણ, ડિસે., ૪૯-૫૨ વિ, ઓક્ટો. ૨૧-૨૩

કાવ્યબાની વિશે : કવિઓ વચ્ચે વિવાદ - હરીશ પંડિત, તાદર્થ્ય, જાન્યુ. ૨૬-૩૧

ગઝલમાં અલંકારો - પ્રફુલ્લ દેસાઈ, કવિ. ફેબ્રુ. ૨૦-૨૬

જયંત પાઠકની કવિતા - દક્ષા વ્યાસ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ. ૨૪-૨૫

જાણશો મૃત્યુથી પ્રીતિ (ઉમાશંકર રચિત 'ભટ્ટ બાણ'ના અર્થઘટનની દિશામાં) - ભોળાભાઈ પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૪૫-૪૮

જીવનાનંદદાસ અને સુરેશ જોશીની કવિતામાં અંધકાર - રાજેન્દ્ર હ. પટેલ, તાદર્થ્ય, જૂન, ૧૮-૨૮

તોરલે ત્રણ નર તારિયા - દોલત ભટ્ટ, રાજભાષા, નવે. ૧૮-૨૬

નર્મદના કવિતા-વિષયક પ્રતિરોધો - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૩૮-૪૧

નવ સર્જક (ઉત્પાદક) કવિ - યોગિની પંડ્યા, કવિ. ફેબ્રુ. ૧૧-૧૭

'પ્રવાલ દ્વીપ'ના અંગ્રેજી અનુવાદ 'કોરલ આઈલેન્ડ' વિશે - સુહાગ દવે, સમીપે, માર્ચ, ૧૦૧-૧૧૮

બારી - વિશ્વદર્શનનું અનુપમ કાવ્ય - યશવંત ત્રિવેદી, કુમાર, જાન્યુ. ૧૮-૨૦

ભાલણ કૃત 'રામવિવાહ આખ્યાન' - એમ. આઈ. પટેલ, તાદર્થ્ય, ઓગસ્ટ, ૧૬-૧૮

મકરંદ દવેની કવિતા : વિશ્વના માંગલ્યનું ગાણું - ગુણવંત વ્યાસ, તાદર્થ્ય, નવે. ૩૧-૪૨

મધ્યકાલીન કાવ્ય સ્વરૂપ : ચિંતામણિ - મુકુંદચન્દ્ર નાગર, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૫૭-૬૧

મનહર 'શામિલ'ની રૂબાઈઓ - મધુ કોઠારી, મોનો ઇમેજ, માર્ચ, ૨૦-૨૨

મોનો ઇમેજ : લંબાઈનો પ્રશ્ન - મયંક મહેતા, મોનો ઇમેજ, માર્ચ, ૫-૬

ર. વ. દેસાઈની કવિતા - વિનોદ ગાંધી, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૬૪-૭૫

રમેશ પારેખની કવિતા : વાગીશ્વરીનું વિરલ વરદાન - લાભશંકર પુરોહિત, નવનીત-સમર્પણ, જુલાઈ, ૪૫-૪૮

રમેશ પારેખની કવિતામાં ગ્રામજીવનનું નિરૂપણ - કિશોરસિંહ સોલંકી, ઉદ્દેશ, ઓગસ્ટ, ૧૧-૨૧

રહસ્યવાદી સૂફી કવિ શાહ અબ્દુલ લતીફ - જયંત રેલવાણી, કુમાર, માર્ચ, ૧૮૬-૧૮૮

રાષ્ટ્રપ્રેમનું અરવિંદ કૃત સંસ્કૃત દીર્ઘકાવ્ય 'ભવાની ભારતી' - રજનીકાંત જોશી, રાજભાષા, મે, ૧૦-૧૩

રૂંધાયેલા અવાજો - મહેશ દવે, કવિતા, ડિસે.-જાન્યુ. ૩૬-૪૦

'વિપર્યય' શીર્ષક નીચેનાં બે કાવ્યો - રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાય, 'વિ, મે, ૨૧-૨૨

વિલિયમ કાર્લોસ વિલિયમ્સની કવિતા - ધીરુ પરીખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ. ૨૮-૩૧, ફેબ્રુ. ૧૩-૧૫, માર્ચ ૧૮-૨૦, એપ્રિલ, ૧૮-૨૨, મે ૧૮-૨૩ જૂન ૨૧-૨૬

સ્થળાંતર પછીના સંઘર્ષની સર્જનાત્મક પ્રતિક્રિયા (પન્ના નાયકની કવિતા સંદર્ભે) - નૂતન જાની, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે. ૬૦-૬૬

સ્વાતંત્ર્ય સંઘર્ષનાં ગીતો : રક્તરંજિત હૃદયસ્વરો - વિષ્ણુ પંડ્યા, રાજભાષા, ફેબ્રુ. ૮-૧૮

હરીન્દ્ર દવેનો કૃષ્ણપ્રેમ - જે. એમ. ચંદ્રવાડિયા, ઉદ્દેશ, એપ્રિલ, ૩૩૩-૩૩૫

હોમર કૃત મહાકાવ્ય 'ઇલિઅડ' - દુષ્યન્ત પંડ્યા, કવિલોક, જાન્યુ-ફેબ્રુ ૪-૧૧, માર્ચ-એપ્રિલ ૪-૧૨, મે-જૂન ૪-૮

૨.૧ વાર્તાકૃતિ : આસ્વાદ

ઉટાંટિયો (હરીશ મંગલમ) - કાંતિ માલસતર, હયાતી, માર્ચ, ૨૮-૩૧

ઉત્તર માર્ગનો લોપ (રા. વિ. પાઠક 'દ્વિરેફ') - બાબુ દાવલપુરા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ. ૨૧-૨૩

કર્ણિકા (પીયૂષ પંડ્યા) - રાધેશ્યામ શર્મા, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે. ૧૮-૧૮

કાકાજીની બોધકથા (સુમન શાહ) - બાબુ દાવલપુરા, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો. ૨૫-૨૭

ગીધાનુભૂતિ (દશરથ પરમાર) - બાબુ દાવલપુરા, હયાતી, જૂન, ૪૦-૪૨

ચક્ષુઃશ્રવા (ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી) - મેહુલ ત્રિવેદી, વિ., જૂન, ૨૧-૨૩

જય-પરાજય (રવીન્દ્રનાથ) - ગુણવંત વ્યાસ, તાદર્થ્ય, સપ્ટે. ૪૩-૪૭

- * એ જ, વિ. જુલાઈ, ૧૬-૧૮

જીવ (માય ડિયર જયુ) - રાધેશ્યામ શર્મા, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૧૬-૧૭

ડિંગલવાજા (રાઘવજી માધડ) - બાબુ દાવલપુરા, હયાતી, ડિસે. ૩૪-૩૬

તામ્રશાસન (મધુસૂદન ઢાંકી) - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૫૧-૫૩

તારોડિયું (રમેશ ત્રિવેદી) - મોહનલાલ પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૧૮-૨૦
 ધૂળ (રમેશ ત્રિવેદી) - પ્રફુલ્લ રાવલ, વિ. જૂન, ૨૪-૨૫
 પોટકું (રઘુવીર ચૌધરી) - કે. જે. વાળા, પરબ, ઓગસ્ટ, ૫૮-૬૦
 ફરી કોક વાર (મોહન પરમાર) - રાધેશ્યામ શર્મા, ઉદેશ, ઓગસ્ટ, ૩૫-૩૭
 ભો (રમેશ ત્રિવેદી) - રાધેશ્યામ શર્મા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૨૩
 ભમણા (મોહન પરમાર) - સતીશ ડણાક, હયાતી, સપ્ટેમ્બર, ૨૭-૩૦
 મુક્તા (શિરીષ પંચાલ) - રાધેશ્યામ શર્મા, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે. ૧૮-૨૦
 રણ (રાધેશ્યામ શર્મા) - બાબુ દાવલપુરા, વિ., ઓક્ટો. ૩૬-૩૭
 રાજકપૂરનો ટાપુ (માય ડિયર જ્યુ) - બાબુ દાવલપુરા, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૨૧-૨૪
 લીલી વાડી (ઉમાશંકર જોશી) - કે. જે. વાળા, તાદર્થ્ય, જાન્યુ. ૪૬-૪૮
 વર પડું (હરીશ મંગલમ) - કાંતિ માલસતર, હયાતી, ડિસે. ૩૦-૩૩
 સ્ત્રીનો પત્ર (રવીન્દ્રનાથ) - પન્ના ત્રિવેદી, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૪૬-૫૦

૨.૨ વાર્તાસંગ્રહ : સમીક્ષા

અશ્રુવન (ભારતી ભટ્ટ)
 - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૩૪
 - બહેચરભાઈ પટેલ, તાદર્થ્ય, ફેબ્રુ. ૨૧-૨૫
 અતિરેક (જિતેન્દ્ર પટેલ) - જયંત ઉમરેઠિયા, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ-માર્ચ, ૧૩-૧૫
 અમે ભાવનગરના (કિશોર રાવળ) - ધીરુ પરીખ, કુમાર, મે, ૩૪૨
 આ રહી વાર્તાઓ (રામજીભાઈ કડિયા) - બકુલ દવે, તાદર્થ્ય, સપ્ટે. ૪૧-૪૨
 એક સ્વપ્નનો રંગ (પ્રીતિ સેનગુપ્તા) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૯૧
 કઉતક (મધુ રાય) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ. ૭૬-૭૮
 ખાંડણિયામાં માથું (હિમાંશી શેલત)
 - રવીન્દ્ર ઠાકોર, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૨૫-૨૬

- વર્ષા પટેલ, તાદર્થ્ય, ઓગસ્ટ, ૩૯-૪૫
 ગુલે ગુલઝાર (ગુલઝાર) - ચંદુલાલ સેલારકા, ઉદેશ, જુલાઈ, ૪૫૯-૪૬૨
 ઘટનાલોક (રાધેશ્યામ શર્મા)
 - દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૨૯-૩૦
 - મોહન પરમાર, ઉદેશ, જાન્યુ. ૨૨૦-૨૨૫
 - સિલાસ પટેલિયા, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે. ૧૯-૨૧
 ઘૂસણખોર (ઘૂસપૈઠિયે : હિંદી, ઓમપ્રકાશ વાલ્મીકી) - દલપત ચૌહાણ, હયાતી, સપ્ટેમ્બર, ૩૧-૩૬
 જયંત ખત્રીની ટૂંકી વાર્તાઓ (સં. ધીરેન્દ્ર મહેતા) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ. ૭૮
 જયંતિ એમ. દલાલની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ (સં. નરેન્દ્ર પટેલ) - હરીશ ખત્રી, ઉદેશ, માર્ચ, ૨૯૧-૨૯૩
 જાતરા (રાઘવજી માધડ) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૭૭-૭૮
 પ્રવેશદ્વાર (દીવાન ઠાકોર) - પ્રફુલ્લ દેસાઈ, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે. ૧૦-૧૩
 ફટફટિયું (સુમન શાહ) - મોહન પરમાર, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે. ૧૩-૧૮
 પાટ દેઈ (વીણાપાણિ મહાંતિ) - દલપત ચૌહાણ, તાદર્થ્ય, જૂન, ૩૪-૪૦
 ૨૦૦૩ની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ (સં. દીપક દોશી) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૭૩-૭૪
 ૨૦૦૪ની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ (સં. દીપક મહેતા) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે. ૩૧-૩૨
 બ્રેમ્બલ બુશ (પ્રફુલ્લ દેસાઈ)
 - ગુણવંત વ્યાસ, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે. ૨૯-૩૦
 - ચંદુલાલ સેલારકા, ઉદેશ, માર્ચ, ૩૦૪-૭
 ધ આઉટ લો એન્ડ અધર સ્ટોરીઝ (જયંત ખત્રી, અનુ. ઉમા રાંદેરિયા) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ. ૧૯
 ધ ટેમ્પલ બેકયાર્ડ એન્ડ અધર સ્ટોરીઝ - મંદિરની પછીતે (રઘુવીર ચૌધરી, અનુ. સુરેશ શુક્લ) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ. ૫૯-૬૦
 મરુન જામલી ગુલાબી (તારિણી દેસાઈ) - યોસેફ મેકવાન, પરબ, જાન્યુ. ૫૪-૫૬
 રવેશ (ધરમાભાઈ શ્રીમાળી)
 - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે. ૭૬
 - પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, પરબ, ઓક્ટો. ૫૧-૫૫
 - સંજય ચૌહાણ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે. ૨૦-૨૧

રાધેશ્યામ શર્માની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ (સં. રાધેશ્યામ શર્મા) – બાબુ દાવલપુરા, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૫૯-૬૨

રાની બિલાડો (મોના પાત્રાવાલા) – મનીષા દવે, તથાપિ, સપ્ટે.-નવે. ૫૦-૬૨

રાવી પાર (ગુલઝાર) – ચંદુલાલ સેલારકા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો. ૧૭-૧૯

લુકિંગ ગ્લાસ (મુકુન્દ પરીખ) – રાધેશ્યામ શર્મા, પરબ, જુલાઈ, ૬૭-૬૯

સંજીવની (માય ડિયર જયુ) – ઇલા નાયક, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૬૭-૭૨

– ગુણવંત વ્યાસ, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો-ડિસે. ૧૫-૧૯

સાંજનો છાંયો (રઘુવીર ચૌધરી) – દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે. ૨૦-૨૧

સુક્કી પાંદડીઓ : ભીના શ્યામ (નસીર ઇસ્માઈલી) – દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ. ૩૬-૩૭

– રાધેશ્યામ શર્મા, કુમાર, ફેબ્રુ. ૧૨૬

સુધન (હરનિશ જાની) – ધીરુ પરીખ, કુમાર, મે, ૩૪૧-૩૪૨

૨.૩ વાર્તા : અભ્યાસ

ઉમાશંકર જોશીની વાર્તાઓ : ફેરતપાસ – મણિલાલ હ. પટેલ, પરબ, જુલાઈ, ૪૮-૫૩

ચાર વાર્તાઓ : સ્ત્રીઓના સામાજિક દરજ્જાના સંદર્ભે – હિમાંશી શેલત, અર્થાત્ જાન્યુ.-માર્ચ, એપ્રિલ-જૂન ૬૦-૬૪

ટૂંકી વાર્તા અને વિશિષ્ટ – સુમન શાહ, તથાપિ, સપ્ટે.-નવે., ૬૩૬૬

ટૂંકી વાર્તામાં વાતાવરણ – કાન્તિ પટેલ, ફાર્બસ, જાન્યુ.-માર્ચ ૨૧-૨૬

દલિત ચેતનાની વાર્તાઓ : જીવન સાથે સંવાદ – મહાવીરસિંહ ચૌહાણ, હયાતી, ડિસે. ૪૬-૫૧

ધૂમકેતુ પૂર્વેનું આપણું વાર્તાસાહિત્ય – બાબુ દાવલપુરા, ફાર્બસ જાન્યુ-માર્ચ, ૫૮-૬૫

પાશ્ચાત્ય-ભારતીય વાર્તાકલા – વિજય શાસ્ત્રી, પરબ, ઓક્ટો. ૨૮-૩૫

‘પોસ્ટ ઓફિસ’ના થીમની જન્મો ઝેરોક્ષ કોપી અર્થાત્ ‘બાપ-દીકરી’ (માય ડિયર જયુ) – વિનોદ ગાંધી, ખેવના, સપ્ટે. ૫૧-૫૨

માય ડિયર જયુના વાર્તાગદ્યમાં સર્જક ઉન્મેષો – ઇલા નાયક, પરબ, નવે. ૫૭-૬૧

મોહન પરમાર : એક બલિષ્ઠ વાર્તાકાર – ઇલા નાયક, ઉદ્દેશ, મે, ૩૭૩-૩૮૩

રાઘવજી માધડની વાર્તાસૃષ્ટિ – કેસર મકવાણા, તાદર્થ્ય, સપ્ટે. ૩૨-૪૦

રાઘવજી માધડનો વાર્તાવૈભવ – કેસર મકવાણા, ઉદ્દેશ, સપ્ટે. ૬૫-૭૧

હૃદયના તળને સ્પર્શતી વાર્તાઓના સર્જક ગુલઝાર – ચંદુ સેલારકા, ઉદ્દેશ, જૂન, ૪૦૯-૪૧૧

હરીશ નાગ્રેચાની વાર્તાકલા – દર્શિની દાદાવાલા, તથાપિ, જૂન, ઓગસ્ટ, ૫૭-૭૭

૩.૧ નવલકથા : સમીક્ષા

ગિજળાં તિમિર (કેશુભાઈ દેસાઈ) – જિતેન્દ્ર અ. દવે, વિ, માર્ચ, ૨૪

અખેપાતર (બિન્દુ ભટ્ટ) – મનસુખ સલ્લા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૧૯-૨૩

અચ્યુત (ચિન્મય જાની) – ચન્દ્રકાન્ત મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૧૬-૧૭

અંજળ (મણિલાલ હ. પટેલ) – ગુણવંત વ્યાસ, ઉદ્દેશ, મે, ૩૬ ૮-૩૭૨

આંસુ ભીનો ઉજાસ (દિલીપ રાણપુરા) – કિરણ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૭૦-૭૪

એક અસ્વપ્ન સુખી જીવન (જયંત ગાડીત) – રમેશ ર. દવે, પરબ, મે, ૪૧-૪૯

એક ફોજનું સફરનામું (પરગટસિંહ સિધ્ધુ, અનુ. સાં. જે. પટેલ) – પ્રફુલ્લ મહેતા બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૩૨-૩૩

કર્ણલોક (ધ્રુવ ભટ્ટ) – ધીરેન્દ્ર મહેતા, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે. ૭-૧૦

કીડીએ ખોંખારો ખાધો (દિનુ ભદ્રેસરિયા) – અરવિંદ લેઉઆ, હયાતી, જૂન, ૪૩-૪૪

ગેબી ટીબો (કાન્તિલાલ પરમાર) – દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૭૭

ચુકાદો (ચિનુ મોદી) – દીવાન ઠાકોર, પરબ, એપ્રિલ, ૫૮-૫૯

ચેપીલાલ (રમેશ શાહ) – બિપિન આશર, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૭૫-૭૬

ઝીની ઝીની બીની ચદરિયા (અબ્દુલા બિસ્મિલ્લાહ) – દલપત ચૌહાણ, હયાતી, ડિસે. ૩૭-૪૧

ડાયા પશાની વાડી (મોહન પરમાર) - ગુણવંત વ્યાસ,
શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે. ૬૩-૬૭

તત્ત્વમસિ (ધ્રુવ ભટ્ટ) - મહીપતસિંહ રાઓલજી, તાદર્થ્ય, ડિસે.
૩૮-૪૬

તમસ (ભીષ્મ સાહની) - શરીફા વીજળીવાળા, ઉદ્દેશ, જૂન,
૪૧૨-૨૨

તાગ (સુમંત રાવલ) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે. ૭૫-
૭૬

ધાડ (વીનેશ અંતાણી) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ,
૮૦-૮૧

પાનખરની બીક ના બતાવો (દર્શના ત્રિવેદી) - વિજય શાસ્ત્રી,
પરબ, ફેબ્રુ. ૭૦-૭૨

પાંખો આપો તો અમે આવીએ (પ્રદીપ પંડ્યા) - રવીન્દ્ર ઠાકોર,
શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે. ૭૨-૭૪

ફાયર ઓન ધ માઉન્ટેન (અનિતા દેસાઈ) - દર્શના ત્રિવેદી,
પરબ, જૂન, ૬૩-૬૪

ફેડીંગ મધર-ઇન-લો એન્ડ ડોટર-ઇન-લો, સાસુવહુની લઢાઈ
(મહીપતરામ નીલકંઠ) અનુ. નીલા શાહ
- દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ. ૬૦-૬૧

બંકીમ ગ્રંથમાળા (બંકીમચંદ્ર, અનુ./સંક્ષેપકાર : શ્રીકાન્ત
ત્રિવેદી) - દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૨૩

બંધ (જિતેન્દ્ર પટેલ) - રવીન્દ્ર ઠાકોર, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૭૦-
૭૨

ભળભાંખળું (દલપત ચૌહાણ) - રતિલાલ રોહિત, પ્રત્યક્ષ,
ઓક્ટો.-ડિસે. ૨૧-૨૪

મળેલા જીવ (પન્નાલાલ પટેલ) - મણિલાલ હ. પટેલ, વિ. મે,
૨૬-૨૮

માવતર (જોસેફ મેકવાન) - ઇલા પાઠક, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ,
૨૧-૨૨

મુંદા અને કુલીન (જેહાંગીરશાહ અરદેસર તાલેચારખાં) -
ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ફાર્બસ ત્રેમા., જાન્યુ.-માર્ચ, ૩૧-૩૪

મૃત્યુંજય (વીરેન્દ્રકુમાર ભટ્ટાચાર્ય) - સિલાસ પટેલિયા,
રાજભાષા, ઓગસ્ટ, ૫૪-૫૮

વીરવાડા (કિશોરસિંહ સોલંકી) - મણિલાલ હ. પટેલ,
બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો. ૨૧-૨૨

સમર્પણ, તમે ક્યાં છો ? (નરેન્દ્ર ગોસ્વામી) - મહીપતસિંહ
રાઓલજી, તાદર્થ્ય, જૂન, ૪૧-૪૫

૩.૨ નવલકથા : અભ્યાસ

એલફ્રીડ ચેલીનેકની બે નવલકથાઓનો પરિચય - પ્રણવ દવે,
તથાપિ, ડિસે.-ફેબ્રુ. ૪૬-૫૨

ગુજરાતીમાં દલિત નવલકથાનો દાયકો - કેસર મકવાણા,
તાદર્થ્ય, ફેબ્રુ. ૨૬-૨૮

જયંત ગાડીતની નવલકથાઓમાં સમાજ - કિરણ દેસાઈ,
શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે. ૪૮-૫૫

બક્ષીની નવલકથાનાં યશસ્વી સ્ત્રી પાત્રો - વાસંતી ખોના,
તાદર્થ્ય, જૂન, ૨૮-૩૩

સરસ્વતીચંદ્ર : આધુનિક - અનુઆધુનિક દષ્ટિ - ચન્દ્રકાન્ત
ટોપીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ. ૪૮-૫૧

૪.૧ નાટક : સમીક્ષા

ઇન્ડિયા લોજ (પ્રવીણ પંડ્યા) - બારીન મહેતા, પરબ, જાન્યુ.
૬૩-૬૮

કાન્તા કહે (મધુ રાય) - ઇલિયાસ આખલી, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો.
૩૩-૩૬

કાયાની કિનારી તોરી અડકે અનંગ (મધુ રાય) - ઇલિયાસ
આખલી, તાદર્થ્ય, જૂન, ૪૬

કુચમણિ ખયાલ (મદનમોહન માથુર) - હસમુખ બારાડી,
નાટક, જુલાઈ-સપ્ટે. ૩૫

કૂતરાની પૂંછડી વાંકી (સ્ક્રીપ્ટ : રતન માર્શલ; મૂળ : ધનસુખલાલ
મહેતા) - હસમુખ બારાડી, નાટક, એપ્રિલ-જૂન, ૨૮-૨૯

ઘૂમાચી : ડોંગરી ભાષાની પ્રેમકથા (બલવંત ઠાકુર) - માવજી
સાવલા, નાટક, એપ્રિલ-જૂન ૨૭-૨૮

જળને પડદે (સતીશ વ્યાસ)
- રમણ સોની, પરબ, જૂન, ૫૨-૫૮
- રાજેન્દ્ર મહેતા, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે. ૨૪-૨૬

દસ્તો, પિંજર, ખાલ, કબૂતર (હરીશ નાગેચ્યા)
- અભિજિત વ્યાસ, ઉદ્દેશ, ઓગસ્ટ ૩૮-૪૦
- ઇલા નાયક, ઉદ્દેશ, ઓક્ટોબર, ૧૦૮-૧૧૪
- શરીફા વીજળીવાળા, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન ૮-૧૩

નટી વિનોદિની (બિજેન્દ્રકુમાર ડે) - ઉત્પલ ભાયાણી, નાટક,
એપ્રિલ-જૂન, ૩૦

નૃસિંહાવતાર (મણિલાલ દિવેદી) - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા,
પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે. ૩૫-૩૭

પાનકોર નાકે જઈ (મધુ રાય) - હાસ્યદા પંડ્યા, તાદર્થ્ય, નવે.
૨૦-૩૦

રાઈનો દર્પણરાય (હસમુખ બારાડી) - સુમન શાહ, નાટક, ઓક્ટો.-ડિસે. ૧૫-૧૭
 શિરચ્છેદ (મૂળ : તલેદંડ - ગિરીશ કર્નાડ, અનુ. રૂપાલી બર્ક) - ૧, વિ. ઓક્ટો. ૨૪-૨૬
 હસબંડની હોમ ડિલિવરી (અસલમ પટેલ, નીલેશ રૂપાપરા) - જનક દવે, નાટક, એપ્રિલ-જૂન, ૩૧-૩૨
 હેલ્પલાઈન (લાભશંકર ઠાકર) - મહેન્દ્રસિંહ પરમાર, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૫૫-૫૮

૪.૨ નાટક : અભ્યાસ

આધુનિક ગુજરાતી દીર્ઘ નાટકોમાં સ્ત્રીનિરૂપણ - પ્રભુદાસ પટેલ, તાદર્થ્ય, નવે. ૩૧-૩૭
 કવિતાની કોઠ અને નાટકનું નિર્માણ ? - ચિનુ મોદી, પરબ, ફેબ્રુ. ૪૬-૪૮
 ગુજરાતની નાટ્ય પરંપરા - રતિલાલ સાં. નાયક, તાદર્થ્ય, માર્ચ-એપ્રિલ, ૨૩-૨૬
 ગુજરાતની ભવાઈ અને કર્ણાટકનું યક્ષગાન - હસુ યાજ્ઞિક, નાટક, જુલાઈ-સપ્ટે. ૧૪-૨૧
 નાટકમાં સ્થળ-સમય પરિમાણો - હસમુખ બારાડી, નાટક, જાન્યુ.-માર્ચ, ૩૧-૩૫
 નાટકને થિએટર બનાવવાની મથામણ - હસમુખ બારાડી, નાટક, એપ્રિલ-જૂન, ૩૪-૪૦
 રંગભાષા - હસમુખ બારાડી, નાટક, જુલાઈ-સપ્ટે. ૮-૧૩
 શિષ્ટને સ્પર્શાય, મારી મચડી ન શકાય - શાંતિકુમાર પંડ્યા, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ. ૫૩-૫૫
 સમાજલક્ષી નાટકો : 'શિરચ્છેદ' અને 'દલિત' - સુરેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ. ૫૮-૬૩
 સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રનાં નાટકોમાં કલ્પનો - સુરેશ દેસાઈ, પરબ, માર્ચ, ૩૨-૪૬
 સુધારક યુગના નાટ્યસાહિત્યની વસ્તુસામગ્રી - પ્રભુદાસ પટેલ, તાદર્થ્ય, ઓગસ્ટ ૨૮-૩૨
 હેરોલ્ડ પિન્ટરનાં નાટકોમાં વિશિષ્ટ ભાષાકર્મ - મહેશ ચંપકલાલ, તથાપિ, ડિસે.-ફેબ્રુ. ૫૩-૫૮
 હેરોલ્ડ પિન્ટરનું છેલ્લું નાટક 'વોઈસીસ' વિશે - ભરત દવે, પરબ, મે, ૨૮-૩૩

૫.૧ નિબંધ સંગ્રહ : સમીક્ષા

આ જિન્દગી : પરમાત્માએ લખેલી પરીકથા (યશવંત ત્રિવેદી) - રાધેશ્યામ શર્મા, કુમાર, જુલાઈ, ૪૮૩-૮૪
 આટાનો સૂરજ (રતિલાલ અનિલ) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૮૧-૮૨
 કા કથા (પ્રવીણ દરજી) - રાધેશ્યામ શર્મા, કુમાર, ઓગસ્ટ, ૫૫૬-૫૭
 ઝલકકિશોરી (ઝલક ભાગ : ૧૬, સુરેશ દલાલ) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે. ૨૮
 ઝલકપૂનમ (સુરેશ દલાલ) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે. ૩૦-૩૧
 પતંગિયાની અમૃતયાત્રા (ગુણવંત શાહ) - દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૩૦
 પરિપ્રજ્ઞ (પ્રવીણ દરજી) - બિપિન આશર, તાદર્થ્ય, જાન્યુ. ૩૨-૩૭
 પરીઢિયે કલરવ (ગુણવંત શાહ) - રાધેશ્યામ શર્મા, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ ૧૬-૧૮
 જ્ઞાનસને અજવાળે (પ્રફુલ્લ રાવલ) - પ્રવીણ દરજી, પરબ, માર્ચ, ૭૩-૭૫
 બ્રિટન : આદમ કદ અરીસામાં (અદમ ટંકારવી) - રમેશ બી. શાહ, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે. ૧૮-૨૨
 બે શબ્દની વાત (રાઘવજી માધડ) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૩૧-૩૨
 મનોમેળ તે મૈત્રી (જયન્ત પાઠક) - દક્ષા વ્યાસ, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૩૧-૩૨
 મૈં કહૂ નહીં જાનું (કેશુભાઈ દેસાઈ) - શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે. ૨૭-૨૮
 વાડમાં વસંત (રઘુવીર ચૌધરી) - રવીન્દ્ર ઠાકોર, પરબ, જુલાઈ, ૭૨-૭૩
 વૃક્ષાલોક (મણિલાલ હ. પટેલ) - કાન્તિ બથવાર, તાદર્થ્ય, જુલાઈ, ૨૭-૩૭
 શબ્દના ખેતરની કાંટાળી વાડ (ભારતી ભટ્ટ) - કેશુભાઈ દેસાઈ, ઉદ્દેશ, સપ્ટે. ૭૫-૭૮
 સૂર્યનું મૂળ (પ્રવીણ દરજી) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૩૪

પરિચય મિતાક્ષરી

સ્વીકાર-સમાલોચના માટે પ્રકાશકો અને લેખકો તરફથી મળેલાં પુસ્તકોની પરિચયનોંધ

કવિતા	વાર્તા
આકાશનું અજવાળું - સતીશ ડણાક શબ્દલોક પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૭, કા. ૮૬, રૂ. ૬૦ ₹ સાત વિભાગમાં વહેંચેલાં બાવન અછાંદસ કાવ્યો કલધ્વનિ - ચિન્મય જાની ઇમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ડે. ૪૦, રૂ. ૩૦ ₹ ૨૨ લઘુકાવ્યો. ચરણરજ - સનાતન રંગદાર, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ડે. ૮૬, રૂ. ૬૦ ₹ ગાંધીયુગીન કવિ સનાતન - રમણલાલ કુબેરભાઈ પંડ્યાની છાંદસ, ગીત, ગઝલ રચનાઓનું ઉશનસે કરેલું સંકલિત-સંપાદન. તારા ગયા પછી - દિનેશ કાલાણી ઇમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ડે. ૮૬, રૂ. ૬૦ ₹ કાવ્યસંગ્રહ ધુર્વા - મહેશ ચંપકલાલ પ્ર. લેખક, ૬૧, વૃંદાવન, પાણીગેટ, વડોદરા, ૨૦૦૭, ડે. ૫૮, રૂ. ૫૦ ₹ ૩૬ હિંદી ગઝલ-કાવ્યો. જળગીત - અનુ. રમણીક સોમેશ્વર રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ડે. ૧૦૬, રૂ. ૭૫ ₹ તેલુગુ કવિ એન. ગોપીની દીર્ઘ રચનાનો હિંદી અનુવાદને આધારે પણ મૂળ સાથે સરખાવીને કરેલો અનુવાદ. પ્રિય મિત્રા - દિનેશ પરમાર પ્ર. લેખક, સંતોષ ડુપ્લેક્સ, શેરી-૩, રૈયા રોડ, રાજકોટ, ૨૦૦૪, ડે. ૬૪, રૂ. ૧૦૦ ₹ કાવ્યોનો સંગ્રહ - પુષ્પોવૃક્ષોના રંગીન ફોટોગ્રાફ સાથે વાદળો ઘેરાય પણ - કાસમ જખ્મી પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ડે. ૮૬, રૂ. ૬૦ ₹ ૮૩ ગઝલોનો સંગ્રહ નંદબત્રીસી (શામળકૃત) - સંપા. કીર્તિદા શાહ અરુણોદય, અમદાવાદ, ૨૦૦૭ ડે. ૧૧૨, રૂ. ૭૦ ₹ શામળની નંદબત્રીસીનું સંપાદન - કૃતિ અને કવિતા વિશેના અભ્યાસ-લેખ સાથે. પંદરમી વિદ્યા (શામળકૃત) - સંપા. રમેશ મ. શુક્લ પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૦૭, ડે. ૮૦, રૂ. ૫૦ ₹ શામળની અપ્રગટ પદ્યવાર્તાનું સંપાદન - અભ્યાસ-લેખ સાથે.	ગુજરાતી નવવિકાસચન : ૨૦૦૪ - સંપા. ભરત નાયક ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૨૦૦૬ ડે. ૨૨૪, રૂ. ૧૧૫ ₹ ૨૦૦૪ દરમ્યાન વિવિધ સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલીમાંથી ૨૩ વાર્તાઓનું સંપાદન - સંપાદકીય અભ્યાસલેખ સાથે. જ્યંતિ એમ. દલાલની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ - સંપા. નરેન્દ્ર પટેલ આર. આર. શેઠ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૫ કા. ૨૦૦, રૂ. ૧૧૦ ₹ લેખકની ૧૮ વાર્તાઓનું સંપાદન, વિવિધ લેખકોએ કરાવેલા વાર્તાસ્વાદ સાથે. જાતકકથા - અનુ. હરિવલ્લભ ભાયાણી ઇમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, (બીજી આ.) ૨૦૦૬, ડે. ૧૪૪, રૂ. ૮૦ ₹ પાલી જાતકોમાંથી પસંદ કરેલી ૩૪ કથાઓનો અનુવાદ. મેઘધનુષના ટુકડા - સંપા. સતીશ ડણાક શબ્દલોક પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૫, કા. ૧૩૬, રૂ. ૮૦ ₹ ૨૦૦૪માં સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલીમાંથી પસંદ કરેલી ૧૭ વાર્તાઓનું સંપાદન - સંપાદકીય અભ્યાસલેખ સાથે Representative Short Stories of Suresh Joshi - અનુ. લતા નાણાવટી પ્ર. લેખક વડોદરા, ૨૦૦૬, વિકેતા-સંવાદ, વડોદરા; પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ડે. ૮૮, રૂ. ૮૦ ₹ સુરેશ જોશીની પસંદ કરેલી ૧૦ ટૂંકી વાર્તાઓના અંગ્રેજી અનુવાદ - ૩૦ પાનાંના અભ્યાસલેખ સાથે.
	નવલકથા અરવલ્લી - કિશોરસિંહ સોલંકી પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૭ ડે. ૨૮૬, રૂ. ૧૮૦ ₹ નવલકથા. ઇતરજન - અનુ. ભારતી દલાલ પ્ર. લેખક, વડોદરા, (પુનર્મુદ્રણ) ૨૦૦૬, ડે. ૧૨૧, રૂ. ૭૦ ₹ આલ્બેર કામૂની નવલકથા 'ધ આઉટસાઈડર'નો અનુવાદ - અભ્યાસલેખ સાથે.

માટીનો માનવી - અનુ. ઉત્તરા દેસાઈ, નારાયણ દેસાઈ સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી, (બીજી આવૃત્તિ) ૨૦૦૨, ડે. ૧૦૮, રૂ. ૫૫ r કાલિન્દીચરણ પાણિગ્રહીની ઉડિયા નવલકથા 'માટિર મણિશ'નો ગુજરાતી અનુવાદ.

નાટક

માલતીમાધવ - અનુ. મણિલાલ ન. દ્વિવેદી ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૦૪ ડે. ૩૩૦, રૂ. ૧૫૦ r ભવભૂતિકૃત સંસ્કૃત 'માલતીમાધવ'ના મ.ન. દ્વિવેદીએ ૧૮૮૦માં કરેલા અનુવાદનું સંપાદક અજિત ઠાકોરના એક અભ્યાસલેખ સાથેનું, પ્રકાશન.

ચરિત્ર, નિબંધ

સ્વજનોના સાન્નિધ્યમાં - કુરંગી દેસાઈ પ્ર. સતીશ વ્યાસ, શુભમ્ પ્રકાશન, મુંબઈ-૫૮, ૨૦૦૬, ડે. ૮૬, રૂ. ૭૫ r પરિવારજનોનાં ચરિત્રો.

હું અને... - પ્રફુલ્લ રાવલ કૃતિ પ્રકાશન, વીરમગામ, ૨૦૦૬, કા. ૧૦૦, રૂ. ૬૫ r ૨૭ અંગત નિબંધો

હાસ્યસાહિત્ય

રમણ પાઠકની પ્રતિનિધિ હાસ્યરચનાઓ - સંપા. ઉશનસુ શબ્દલોક, અમદાવાદ ૨૦૦૭, ડે. ૧૪૮, રૂ. ૮૦ r સંપાદિત ૨૫ હાસ્યરચનાઓ, શાંતિલાલ મેરાઈના અભ્યાસલેખ સાથે હાસ્યકૌતુક અને વ્યંગકૌતુક - અનુ. રમણલાલ સોની ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ડે. ૨૦૪, રૂ. ૧૦૦ r રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની, મુખ્યત્વે સંવાદો રૂપે લખાયેલી, ૩૧ રચનાઓનો બંગાળીમાંથી ગુજરાતી અનુવાદ.

બાળસાહિત્ય

તાક્ ધીના ધીન વાર્તામાળા - ઉદયન ઠક્કર નવભારત, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૭, ત્રણ પુસ્તકો : 'જૂલતા મિનારાનું રહસ્ય'; 'રિંગો બડેવાલા, જાંગો છોટેવાલા', 'મૈજિક પેઈન્ટિંગ બુક'. પ્રત્યેક : ડબલ ડેમી પૃ. ૨૪, રૂ. ૬૦ r બહુરંગી ચિત્રોવાળી વાર્તાઓ, ચિત્રકાર નિર્મળ સરતેજા.

લપસણીની મજા - કિશોર વ્યાસ પ્ર. લેખક, મહેતા સોસાયટી, કાલોલ (પંચમહાલ), ૨૦૦૬, ડે. ૪૮, રૂ. ૨૫ r બાળકો માટેની ૮ વાર્તાઓ, પ્રત્યેક વાર્તા સાથે ચિત્ર-રેખાંકન સાથે.

વિવેચન - સંશોધન - ભાષાવિજ્ઞાન

અધીત : ઓગણત્રીસ - સંપા. અંબાદાન રોહડિયા, વ. ગુજરાતીનો અધ્યાપક સંઘ વતી કીર્તિદા શાહ, અમદાવાદ, ૨૦૦૭, વિકેતા ગૂર્જર, અમદાવાદ, ડે. ૧૩૨, રૂ. ૭૫ r અધ્યાપક સંઘના ૨૦૦૬ના વાર્ષિક સંમેલનનાં વક્તવ્યો તથા વર્ષભરની વિદ્યાવિસ્તાર વ્યાખ્યાન શ્રેણીઓનાં વક્તવ્યોને સમાવતું સંપાદન.

અલંકાર વિમર્શ - અજિત ઠાકોર સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૦૩, ડે. ૨૫૦, (કિંમત દર્શાવી નથી) r રુચ્યકના 'અલંકાર સર્વસ્વ'ને આધારે સંશ્લેષમૂલક અલંકારો અંગેનો અભ્યાસ.

આધુનિકોત્તર સાહિત્ય - સંપા. સુધા નિરંજન પંડ્યા ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૦૬, ડે. ૨૪૦, રૂ. ૧૨૦ r 'આધુનિકોત્તર સાહિત્ય' વિશેના કાર્યશિબિરમાં રજૂ થયેલા ૧૮ અભ્યાસલેખોનું સંકલિત સંપાદન.

આવિર્ભાવ - જયેશ ભોગ્યાયતા પ્ર. લેખક, વડોદરા, ૨૦૦૬, પ્રાપ્તિસ્થાન પાર્શ્વ, અમદાવાદ; સંવાદ, વડોદરા, ડે. ૧૩૮, રૂ. ૧૮૦ r કેટલાક અભ્યાસગ્રંથો, નવલકથાઓ તેમજ વાર્તાકૃતિઓ વિશેના અભ્યાસ-સમીક્ષા-આસ્વાદ લેખો.

કવિ નર્મદ વિશે : કેટલાંક વિચારાયેલાં વિવોચનો - સંપા. રમેશ શુક્લ ચૂનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવન, સુરત-૧, ૨૦૦૭, ડે. ૧૭૦, રૂ. ૧૫૦ r નર્મદ વિશેના, અપરિચિત રહેલા કેટલાક વિવેચનલેખો.

ગાંધીજી - કેટલાક સ્વાધ્યાયલેખો - નગીનદાસ પારેખ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, (પુનર્મુદ્રણ) ૨૦૦૫ ડે. ૧૮૨, રૂ. ૧૦૦ r ગાંધીજીનું સાહિત્ય, એમનો કલાવિચાર, એમનું પત્રકારત્વ, 'ગાંધીજી અને સત્ય' - એવા વિષયો પરના અભ્યાસમૂલક લેખો.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ - ગ્રંથ : ૬ - સંપા. રમેશ ર. દવે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ડે. ૭૫૨, રૂ. ૨૪૦ r આ ગ્રંથશ્રેણી-અંતર્ગત ગાંધીયુગીન - અનુ ગાંધીયુગીન ગદ્યસર્જકો વિશેનો ઇતિહાસગ્રંથ.

દલિત સાહિત્ય - ભી. ન. વણકર પ્ર. લેખક, ગાયત્રી સોસાયટી, ગાંધીનગર-૨૭, ૨૦૦૫, કા. ૨૦૮, રૂ. ૧૦૦ r ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય, ભારતીય ભાષાઓમાં દલિત સાહિત્ય અને સાહિત્યમાં દલિત - વિષયક ૧૪ લેખોનો સંગ્રહ.

નવલવિશ્વ - શરીફા વીજળીવાળા પ્ર. લેખક, સુરત, ૨૦૦૬, વિકેતા ઇમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ડે. ૧૬૨, રૂ. ૧૦૦ r કેટલીક

ગુજરાતી, ભારતીય અને વિદેશી નવલકથાઓ, વિશેના અભ્યાસ-આસ્વાદ-લેખો, ભૂમિકા રૂપે 'અસ્તિત્વવાદી ધારા અને ગુજરાતી નવલકથા' લેખ સાથે.

નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા અને અન્ય સર્જકો - બળવંત નાયક પ્ર. લેખક, મિડલસેક્સ, ૨૦૦૬, વિ. ગૂર્જર, અમદાવાદ ૩. ૨૮૪, ૩. ૧૫૦ r વિશ્વસાહિત્યના ૧૫ નોબેલ-વિજેતા સર્જકો તથા જગતસાહિત્યના ૧૨ નવલકથાકારો વિશેના જીવન-પરિચય - કેન્દ્રી અભ્યાસલેખો. પરિશિષ્ટમાં ૧૯૦૧થી ૨૦૦૩ સુધીના નોબેલ-વિજેતાઓની યાદી.

ફોકસ - સતીશ ડણાક પ્ર. લેખક, વડોદરા, ૨૦૦૫ વિ. શબ્દલોક, અમદાવાદ, કા. ૧૯૦, ૩. ૧૦૦ r પ્રવાહદર્શન અને ગ્રંથસમીક્ષાના ૨૨ અભ્યાસલેખો.

બાલકથાસાહિત્ય : એક ઝલક - શ્રદ્ધા ત્રિવેદી પ્ર. લેખક, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, વિ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, કા. ૨૦૦, ૩. ૯૦ r ગુજરાતી બાલસાહિત્ય, એના લેખકો અને કૃતિઓ વિશેના ૧૯ લેખો.

બાળસાહિત્યનો નવો યુગ ક્યારે ? - સંપા. યશવંત મહેતા, વગેરે ગુજરાતી લેખક મંડળ, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ૩. ૧૪૪, ૩. ૧૦૦ r બાળસાહિત્ય અંગે થયેલાં પરિસંવાદમાં થયેલાં વક્તવ્યો ઉપરાંત એ પછી પણ મેળવેલા, એ વિષયક અભ્યાસલેખોનો સંચય.

ભીલી-ગુજરાતી શબ્દકોશ - શાન્તિભાઈ આચાર્ય ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદ ૨૦૦૬, ૩. ૯૬, ૩. ૫૫ r ગુજરાતની ઉત્તર સરહદ (સાબરકાંઠા-બનાસકાંઠા)ની ડુંગરી ભીલ જાતિની બોલીનો શબ્દાર્થકોશ, એ બોલીના ભાષાસ્વરૂપ અંગેની ચર્ચા સાથે.

મૂળ રે વિનાનું કાયા ઝાડવું - બળવંત જાની ઇમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ૩. ૧૫૪, ૩. ૧૦૦ r 'ગુજરાતી સંતવાણી : પોત અને પ્રતિભા' એ પ્રાસ્તાવિક લેખ સાથેનો, ગુજરાતી સંતવાણીના ભજનિકોનો, ભજનકૃતિઓ સાથેનો પરિચય.

રાધાકૃષ્ણવિષયક ગુજરાતી ગીતકવિતા - મનોરમા ડી. પટેલ પ્ર. લેખક, વલસાડ, ૨૦૦૬. પ્રાપ્તિસ્થાન, રત્નત્રય લિટરરી ટ્રસ્ટ, વલસાડ, ૩. ૫૯૪, ૩. ૩૨૫ r એ વિષયક શોધનિબંધ. **રુચક : ઔપમ્યમૂલક અલંકારો - અજિત ઠાકોર** સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૦૨, ૩. ૩૦૪, ૩. ૯૦ r રુચક વિશેનો અભ્યાસગ્રંથ

લઘુ સિદ્ધાન્તવહી - ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૦૭, ૩. ૨૨૦, ૩. ૨૦૦ r સાહિત્ય સિદ્ધાંતો અને કેટલાક

સૈદ્ધાન્તિક પ્રશ્નો અંગેના ૯૭ લઘુકદ લેખો

વાર્તાપર્વ - બાબુ દાવલપુરા પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ૩.૨૦૮, ૩. ૧૪૦ r પંચાવન ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાઓ વિશેના આસ્વાદલેખો

વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી - રમેશ શુક્લ પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૦૭, ૩. ૧૦૪, ૩. ૬૫ r લઘુગ્રંથ

સમવાય - વિજય શાસ્ત્રી પ્ર. લેખક, સૂરત, ૨૦૦૭, વિ. નવભારત અમદાવાદ-મુંબઈ, ૩. ૯૨, ૩. ૭૫ r કૃતિ, કર્તા, સિદ્ધાન્તવિષયક ૨૧ વિવેચનલેખો

Sanskrit Textual Criticism - વિજય પંડ્યા પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૦૧, ૩. ૨૧૬, ૩. ૨૦૦ r સંસ્કૃત કૃતિઓ વિશેના, અંગ્રેજીમાં લખાયેલા ૨૧ અભ્યાસલેખો

સાક્ષાત્ - તૃપિત પારેખ પ્ર. લેખક, પાટણ, ૨૦૦૭, વિ. શબ્દલોક, અમદાવાદ, ૩. ૧૯૯, ૩. ૧૧૫ r ૨૭ કૃતિવિષયક લેખો

સાક્ષીભાવ - ધ્વનિલ પારેખ પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૦૭, ૩. ૯૬, ૩. ૭૦ r સમીક્ષાલેખ-સંગ્રહ

અન્ય / વ્યાપક

અંતરનો ઉજાસ - આઈ. કે. વીજળીવાળા ઇમેજ મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ૩. ૭૨, ૩. ૫૦ r 'મોતીચારી ભાગ-૩' : ઇન્ટરનેટ પરથી લીધેલા પ્રેરક પ્રસંગોના ભાવાનુવાદો **કવિદ્વંદ - સંપા. રમેશ શુક્લ** ચુનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવન, સુરત, ૨૦૦૭, ૩. ૧૧૨, ૩. ૭૫ r ન્હાનાલાલનાં દલપતરામ અને નર્મદ વિશેનાં લખાણોનું સંકલિત સંપાદન, પ્રાસ્તાવિક અભ્યાસલેખ સાથે

ગમતાંનો કરીએ ગુલાલ - સંકલન બળવંત ક. પારેખ પારેખ માર્કેટિંગ, મુંબઈ, ૨૦૦૬, ૩. ૧૫૬, ક્રિંમત નથી (અંગત ઉપયોગ માટે r ગ્રંથ-૬ ડિસેમ્બર ૨૦૦૬ રૂપે પ્રગટ થયેલો, સંપાદકને ગમેલી ગુજરાતી-અંગ્રેજી સાહિત્યરચનાઓ તેમજ સમાજવિદ્યા, વિજ્ઞાન આદિ વિષયોના લેખોનો સંચય **ગીતા અને આ જિંદગી - હરિભાઈ કોઠારી** ઇમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ૩. ૨૫૪, ૩. ૧૬૦ r ૪૧ જીવનકેન્દ્રી લેખો.

Great Editors - સંકલન યાસીન દલાલ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, ૨૦૦૬, ૩. ૧૪૮, ૩. ૧૦૦ r ભારતના અને વિદેશના કેટલાક પત્રકાર-સંપાદકો અંગેના વિવિધ લેખકોનાં લખાણોનું સંકલન.

ઘટના અને સંવેદના - હિંમત ઝવેરી નવભારત, મુંબઈ-

અમદાવાદ, ૨૦૦૭, ડે. ૪૧૬, રૂ. ૨૦૦ r સામાજિક-રાજકીય ઉત્તરદાયિત્વના વ્યાપક સંદર્ભમાં લેખકે વર્તમાનપત્રમાં લખેલી કટારોમાંથી કેટલાક લેખાંકોનું, દિગંત ઓઝાએ કરેલું સંકલિત સંપાદન.

જ્ઞાનસાર (યશોવિજયકૃત) - સંપા. પ્રદ્યુમ્ન સૂરિજી, માલતી શાહ શ્રુતજ્ઞાન પ્રસારક સભા, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ડે. ૩૦૪, રૂ. ૧૦૦ r વિવિધ અષ્ટકોની માળારૂપ યશોવિજયની કૃતિ અને સ્વોપજ્ઞ બાલાવબોધ, મૂળ વાચના.

જ્ઞાનસારનું તત્ત્વદર્શન - માલતી શાહ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય નવમ જન્મશતાબ્દી શિક્ષણનિધિ, અમદાવાદ, ૨૦૦૦, ડે. ૧૮૦, રૂ. ૧૦૦ r યશોવિજયકૃત અષ્ટક માળા 'જ્ઞાનસાર' વિશેના શોધનિબંધનું ગ્રંથ રૂપ - મૂળ કૃતિ સાથે.

બહુરત્ના વસુંધરા - સંપા. સુરેશ દલાલ, મહેશ દવે ઇમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૬ ડે. ૩બલડેમી ૨૮૪, રૂ. ૩૫૦ r ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય, ચિત્ર, ફિલ્મ, અભિનય, વિજ્ઞાન, સમાજવિદ્યા, કેળવણી, જાહેરજીવન આદિ વિવિધ ક્ષેત્રોની વિભૂતિઓના ફોટોગ્રાફ તથા (વિવિધ લેખકોએ કરાવેલા) ટૂંકા પરિચય - એમનાં લખાણને સમાવતો પરિચય-સંદર્ભનો ગ્રંથ ૨૦૦૫નું યાદગાર વાચન - સંપા. નરેશ કાપડિયા સાહિત્યસંગમ, સુરત, ૨૦૦૬, ડે. ૧૮૨, રૂ. ૫૦ r વિવિધ વિષયો પર, વિવિધ સ્થાને પ્રગટ થયાં હશે એવાં ટૂંકાં લખાણોનું સંકલન. કોઈ લખાણ સાથે એનો મૂળ સ્રોત નોંધ્યો નથી.

વિસાવાડા - નરોત્તમ પલાણ પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ, ૨૦૦૬, ડે. ૬૪, રૂ. ૪૦ r વિસાવાડાનું 'એક ઐતિહાસિક રેખાચિત્ર'

વીસમી સદીનું ગુજરાતી નારીલેખન - સંપા. રઘુવીર ચૌધરી, અનિલા દલાલ સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી, ૨૦૦૫ ડે. ૩૬૪, રૂ. ૧૭૦ r વીસમી સદીની સ્ત્રીલેખિકાઓના, વિવિધ સ્વરૂપોમાં થયેલા લેખનમાંથી પસંદ કરેલી રચનાઓનું સંપાદન - પ્રાસ્તાવિક લેખ તથા લેખિકાઓના પરિચય સાથે.

વૈજ્ઞાનિક અભિગમના પ્રસારમાં માધ્યમોનો ફાળો - સંપા. યાસીન દલાલ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ તથા સાયંસ અને ટેકનોલોજી મંત્રાલય, નવી દિલ્હી, ૨૦૦૬, ડે. ૧૩૨, (કિંમત લખી નથી) r વિવિધ લેખકોના લેખોનું સંપાદન

શૃંગાર શાસ્ત્રોમાં નારી (સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ) - સી. વી. મહેતા પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ડે. ૮૦, રૂ. ૬૦ r સમાજશાસ્ત્રીય લઘુ અભ્યાસ પુસ્તક

સરોજ પાઠક ગુજરાતી સાહિત્યેર ઉપેક્ષિતા : રમણ પાઠક પ્ર. લેખક, બારડોલી, ૨૦૦૬, ડે. ૮૮, રૂ. અમૂલ્ય r સરોજ પાઠક વિશે વિવિધ લેખકોના લેખોનું (કેટલાકના અનુવાદ કરીને કરેલું)

સંપાદન

હૃદયદર્શક જગદ્ગુરુનંદનજી - સંપા. કીર્તિત્રવી શ્રી ભદ્રંકરોદય શિક્ષણ ટ્રસ્ટ, ગોધરા, ૨૦૦૬, ડે. ૮૦, રૂ. ૬૦ r ચિચાર્ડવાકુના જોનાથન વિવિગ્સ્ટન સીગલના, મીરાં ભટે 'સાગરપંખી' નામે કરેલા ગુજરાતી અનુવાદનો સંસ્કૃત અનુવાદ

સાત પગલાં સફળતાનાં - પ્રદીપ ત્રિવેદી સાહિત્યસંગમ, સુરત, ૨૦૦૬, ડે. ૧૬૦, રૂ. ૬૦ r વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થયેલા ૩૭ લેખોનો સંચય.

સાહિત્યસંગમ - વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ શ્રેણી અંતર્ગત (૧) આદર્શ સંચાલન રજની શેઠ, જ્યોતીન્દ્ર લેખડિયા (૨) તનાવ-ડિપ્રેશન માનસિક રોગો - ડૉ. શશીકાન્ત શાહ, ડૉ. મુકુલ ચોકસી. બંને પુસ્તકો પ્ર. સાહિત્ય સંગમ, સુરત, ૨૦૦૬, પ્રત્યેકનાં પૃ. ૩૦. ૩૨, રૂ. ૨૫.

સાહિત્યસંગમ - વ્યાખ્યાનશ્રેણી અંતર્ગત (૧) હું નાટક જીવું છું - કપિલદેવ શુક્લ (૨) જીવનસંઘર્ષકથા - અશ્વિન દેસાઈ (૩) હું વીલ કાય વેન યુ ડાય - રજની શેઠ (૪) સુખની શોધ - જનક નાયક (૫) વૈજ્ઞાનિકોમાં અવૈજ્ઞાનિક વલણો - સૂર્યકાન્ત શાહ (૬) બ્રિટન-ભારત : પત્રકારત્વ અને જીવનશૈલી - વિપુલ કલ્યાણી (૭) આદર્શ જીવનશૈલી - મીનુ પટલીઆ, હિમાંશુ પાઠક, જનક નાયક (૮) આદર્શ શિક્ષક - હરિકૃષ્ણ જોશી, હકૂમતરાય દેસાઈ, દેવાંગ દેસાઈ - પ્ર. સાહિત્યસંગમ, સુરત, ૨૦૦૬, પ્રત્યેક પુસ્તિકા ડે. પૃ. ૩૨, રૂ. ૧૫.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંકલ્પના શ્રેણી - સંપા. બળવંત જાની પ્રવીણ પ્રકાશન રાજકોટ, ૨૦૦૬, r 'દષ્ટિ' સામયિકના ૪૨ વર્ષના અંકોમાંથી વિષયાનુસાર પસંદ કરેલા, વિવિધ અભ્યાસીઓ દ્વારા લખાયેલા, લેખોના ૭ સંકલિત ગ્રંથો : 'અધ્યાપન પદ્ધતિ : તત્ત્વ અને તંત્ર', 'ઉચ્ચ શિક્ષણ : અર્થશાસ્ત્ર અને અધ્યાપન', 'ઉચ્ચ શિક્ષણ : પ્રવાહો અને પ્રશ્નો', 'શિક્ષણ : સંસ્કૃત અને તંત્ર', 'શિક્ષણ : અપેક્ષાઓ અને ઉપલબ્ધિ', 'શિક્ષણ : ગૌરવ અને ગુણવત્તા', અને 'શિક્ષણ અને સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદ' - પ્રત્યેકનાં પૃ. ૩૦. (આશરે) ૧૨૫, રૂ. ૮૦/૮૦.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંકલ્પનાશ્રેણી - સંપા. બળવંત જાની પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૬ r 'દષ્ટિ' સામયિકના ૪૨ વર્ષના અંકોમાંથી વિષયાનુસાર પસંદ કરેલા, વિવિધ અભ્યાસીઓ દ્વારા લખાયેલા લેખોના ૭ સંકલિત ગ્રંથો : 'નવી શિક્ષણનીતિ વિમર્શ', 'કન્યા કેળવણી વિમર્શ', 'વિષય-શિક્ષણ વિમર્શ', 'શિક્ષણ અને પરીક્ષણ', 'શિક્ષણ અને શિક્ષક', 'શિક્ષક અને સામાજિક સંદર્ભ', તથા 'શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ' - પ્રત્યેકનાં પૃ. આશરે ૧૨૫, રૂ. ૮૦.

પત્રચર્ચા

‘પ્રત્યક્ષ’ (ઓક્ટો.-ડિસે. ૦૬)માં સતીશ વ્યાસના ‘જળને પડદે’ નાટકનું રાજેન્દ્ર મહેતાએ કરેલું અવલોકન વાંચતાં કેટલાક સવાલો મનમાં જાગે છે.

બીજા અંકના આરંભે ‘ભીતરના ખાલીપા’ને ભરવા ઝંખતા કાન્તની છબિ પ્રગટતી જોવા મળે છે એવું મહેતાએ નોંધ્યું છે. અને એ પછીના દશ્યમાંની કાન્તની મુંબઈના નાટક કંપનીવાળા સાથેની મારામારીની ઘટના તેમને કાન્તના ‘પ્રથમ દશ્યના પ્રભાવને શૂન્ય કરી દેતી’ લાગી છે.

નાટકમાં કોઈ એક જ ભાવનું વહન લાંબો સમય ખેંચી શકાય નહીં. એકાંકીની વાત અલગ છે. દીર્ઘપટ પર વિસ્તરતું નાટક મેલોડ્રામેટિક બને નહીં અને વાચકોને તેમજ પ્રેક્ષકોને માટે કંટાળાજનક બને નહીં એ કારણે ભાવવૈવિધ્ય નાટકમાં જરૂરી છે. પ્રથમ દશ્યમાં પ્રગટતા કરુણ બાદ બીજા દશ્યની મારામારીની ઘટના જુદા ભાવલોકમાં લઈ જાય છે. આ કારણે ‘જળને પડદે’ મેલોડ્રામેટિક બનતાં અટકી ગયું છે, એનું મંચન ‘સુક્ષ્મ’ પ્રેક્ષકોમાં પ્રશંસનીય બન્યું છે.

ઉપરાંત આ નાટકમાં નાટ્યકારે કાન્તનું ચરિત્ર ઉપસાવ્યું છે, નહીં કે તેનું એક જ પાસું. આથી એકબીજાથી જુદી પડતી ઘટનાઓ ખપમાં લીધી છે અને એ દ્વારા કાન્તની પ્રણયઝંખના, સર્જક તરીકેનું તેનું સ્વાભિમાન, પત્ની, પુત્ર, મિત્ર માટેનો પ્રેમ, સ્વમાનીપણું જેવાં વિભિન્ન પાસાં નાટ્યકારે ઉપસાવ્યાં છે. એકાંકી કે જેમાં એક જ પાસું ઉપસાવવાનું હોય એની ફૂટપટ્ટીથી શ્રી મહેતાએ નાટકને માપ્યું છે.

સતીશ વ્યાસે જ્યાં યોગ્ય લાગ્યું ત્યાં પદ્યને ખપમાં લીધું છે. પોતાના અનુષ્ટુપ છંદમાં રહેલી ભૂલો સુધારીને પરિશિષ્ટમાં નવા પાઠ મૂક્યા છે. જે કાંઈ સુધારાવધારા આવશ્યક લાગ્યા હોય એ પુસ્તકની સાથે જ સર્જક પરિશિષ્ટમાં મૂકે ત્યારે નવો પાઠ જ માન્ય ગણાય. છતાં અવલોકનકારે ભૂલોવાળા જૂના પાઠનો આધાર લઈ ખામી કાઢવાની સગવડ ઊભી કરી છે.

વળી રાજેન્દ્ર મહેતા લખે છે : ‘કથક / કવિ ઉભય દ્વારા પ્રયોજાતો અનુષ્ટુપ કોઈ ભાત છાપ રચતો નથી.’

નાટક માત્ર વાંચવાનું નથી હોતું ભજવવા માટે પણ હોય છે. ‘જળને પડદે’ના મંચન વખતે કથક/કાન્તના મુખમાં મુકાયેલ અનુષ્ટુપ છંદથી કાન્તનું કવિ તરીકેનું પાસું વધારે સબળ બને છે.

છેલ્લે અવલોકનકારે તારણ કાઢ્યું છે : ‘પૂર્વાલાપ’ના જે કવિ કાન્તને આપણે ઓળખીએ છીએ એ ‘જળને પડદે’માં નથી.’

ન જ હોય. એ તો એકાંગી નિરીક્ષણ થયું. માત્ર ‘પૂર્વાલાપ’ના જ કાન્તને જોવાના નથી. આ નાટકમાં તો તેના સમગ્ર ચરિત્રને પ્રગટ કરવાનો લેખકનો પ્રયાસ છે. જેના વિશે આગળ કહેવાઈ ગયું છે.

હવે ભાવસિંહજીની ઘટના અંગે.

ભાવસિંહજીએ કાન્તના ખેસથી હાથ લૂછ્યાની ઘટના રાજમહેલમાં અનેક માણસોની હાજરીમાં બનેલી. જો આ ઘટના સમીક્ષકના ‘સંશોધન’ પ્રમાણે પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિએ ફેલાવેલી હોય તો એ ટકી શકે ખરી ? રાજાશાહીના જમાનામાં રાજા વિરુદ્ધ, ફેલાયેલી વાતને દરબારીઓ સાંખે ખરા ? ‘કાન્ત વિશે’ (ભૃગુરાય અંજારિયા, સંપાદક જયન્ત કોઠારી) પુસ્તકમાં આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ભૃગુરાય અંજારિયા અને જયંત કોઠારી – બંનેની શ્રદ્ધેયતા અંગે કશું કહેવાનું હોઈ શકે નહીં. આ બંને પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિના ન હતા એ રાજેન્દ્ર મહેતાની જાણ ખાતર.

‘જળને પડદે’ની વાત કરતાં રાજેન્દ્ર મહેતાએ કાન્ત અંગે તો ઠીક તેમની જ્ઞાતિ પ્રશ્નોરા વિશે જે બેજવાબદારીભર્યા વિધાનો કર્યા છે એ અવલોકનમાં શોભાસ્પદ ગણાય કે કેમ એનો નિર્ણય વાચકો જ કરે.

૩, ડુપ્લેક્સ, દુર્ગેશનગર,
જૂનાગઢ, ફેબ્રુ. ૨૦૦૭

– મુનિકુમાર પંડ્યા